मानव र मानवीय तत्त्व

न हि मानुषात् परतरं हि किंचिद्
मनुष्यान् न परं किंचित् सा काष्ठा सा पराः गति ।
महाभारत ।

वैदिक सनातन चिन्तनको खोजको प्रक्रिया अनुभवबाट विकसित भएको हो तर आज हामी वस्तुबाट खोजको चिन्तन अगाडि बढाइरहेका छौँ त्यसैले हाम्रा शास्त्र र आधुनिक शास्त्रका चिन्तनहरू पढ्दा हामी असमञ्जसमा पर्छौं । स्वाभाविक हो अनुभव र वस्तु अलग कुरा हुन् । हामीले चेतन सत्ताबाट जडसत्ताको खोज गरेका ग्रन्थ(वेद, दर्शन, पुराण)हरू अध्ययन गर्दै आयौं जसलाई अध्यात्म दर्शन भन्दछौँ । अध्यात्म आत्मकेन्द्रित विषय हो । तर अहिले त्यो अनुभूतिका प्रक्रियाबाट अगाडि बढेको आत्मा केन्द्रित अध्यात्ममा आधारित चिन्तनका शास्त्रस्रोतबाट अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने कुराबाट हामी अलग्गिइरहेका छौँ ।सजिलो र सहज भएका कारणले प्रविधिको सहायताबाट वस्तु केन्द्रित भौतिक विषयको अध्ययनतिर जान थालेका छौँ त्यसैले अहिले मानव उत्पत्तिको इतिहास सही र सत्यगत रूपमा खोज्न निकै कठिन भएको छ । देवता, ऋषि मानव उत्पत्तिगत सृष्टिको यति लामो काल खण्डलाई आजको भौतिक विज्ञानले राम्ररी पर्गेल्न सकेको छैन । सम्भवतः सक्तैन पनि । तथापि अध्ययन मानव चिन्तनको अनुपम निरन्तरता हो ।

अनुभवको तहमा जान त्यति सहज छैन त्यसैले उत्पत्ति भइसकेका प्राणीहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भेटिएका अस्थिपञ्जहरू अध्ययन गर्दै मानव उत्पत्तिसम्म जानका लागि अनेकौँ प्रयत्नहरू भइरहेका छन् । मानव प्राणीको उत्पत्तिका विषयमा खोज प्रक्रिया अगाडि बढाउँदै जाँदा एक प्रकारको वाँदर प्रजातिको अध्यनमा मानिससँग मिल्दा जुल्दा गुण भेटिएकाले त्यसैबाट मानवको विकास भएको हो भन्ने कुराको निष्कर्षमा मानिस पुगेको छ । यसलाई यो खोजको निष्कर्ष सत्य हो भनेर कतिपय भौतिक वैज्ञानिकहरूले नै स्वीकार्न सकिरहेका छैनन् । व्यक्त कुराबाट अव्यक्त कुरातिर जान सजिलो हुँदैन । त्यसमा पनि अहिले चलिरहेका पद्म वा बराहकल्पको सृष्टि भएको आज १,९५,५८,८५,१२३ एक अरब, पञ्चानब्बे करोड,अन्ठाउन्न लाख, पचासी हजार, एक सय तेइस वर्ष वितिसकेको कुरा ज्योतिषीय गणनाले देखाएको छ । चौध मनुले भोग गरेपछि एक कल्प हुन्छ । यसमा एक मनुको समय भनेको लगभग ३०,८५,७१,४२९तीस करोड, पचासी लाख, एकहत्तर हजार, चार सय उनन्तीस वर्ष हुन्छ । यति लामो काल खण्ड वितिसकेको छ । मनुका सन्तानका रूपमा चिनिएका मानव जातिको उतपित्तको इतिहास सहज रूपमा कसरी पर्गेल्न सकिएला र !

यसर्थ भौतिक वादमा आधारित भएर एक प्रजातिको वाँदरबाट विकसित हुँदै मानव जातिको उत्पत्ति भएको हो भन्ने कुरा पूर्वीय वैदिक दर्शनले स्वीकार्दैन किनभने उसका सामु वेद, उपनिषद, उपनिषद र पुराणहरू छन् । तिनीहरूले आध्यात्मि र भौतिक दुवै तत्त्वको अभ्यास अनुभूतिको निष्कर्ष स्थापित गरेका छन् ।

वेद ब्रह्माण्डमा रहेका सजीव र निर्जीव जगतको उत्पत्ति कारण, कार्य, विकास र विनाशलाई चिनाउने ज्ञान हो । यसरी नै वेदको निष्कर्षका रूपमा स्थापित भएकोउपनिषद

सृष्टिको बीज चिनाउने ब्रह्मचिन्तनको सर्वोच्च दर्शन भनेका न्याय आदि दर्शनहरू हुन् । यी दर्शनहरू मानव जीवनका सुखदुःखका कारण र दुःखबाट जोगिने उपाय सिकाउने र आत्माको नजिक लिएर जाने दर्शन हुन् । आत्मा नै चेतनाको बीज भएकाले यसैबाट यो सृष्टि अगाडि बढेको छ ।

आत्मिक चैतन्यको सबैभन्दा बढी अभिव्यक्ति भएको प्राणी मानव हो । न्याय, साङ्ख्य, वैशेषिक वस्तुवादी दर्शनहरू हुन् तर यिनीहरू आत्मासम्म पुगेका छन् । यिनीहरूले प्रकृतिको सर्वोच्चतालाई स्थापित पनि गरेका छन् तर आत्मा वा पुरुषको चैतन्यशक्ति बिना यिनीहरू जड छन् भन्ने निर्क्योल पनि गरेका छन् । तर आज विकसित हुँदै विश्वमा फैलँदै गएका दर्शनहरू जड प्रकृतिको मूल सम्ममात्र पुगेका देखिन्छन् त्यसैले यी दर्शनहरूका प्रभावमा आएका विज्ञानले मानव उत्पत्तिको रहस्य खोल्न सक्तैनन् । यसका लागि वेद र अध्यात्म दर्शनतिर नलागि सुखै छैन । किनभने मूल सत्यको बोध वस्तुबाट हुनै सक्तैन, स्वअनुभूति नै सर्वोच्च उपाय हो । यसर्थ आत्माबोध वा अनुभूतिको गहिराइमा रहेर गरेका सधनाबाट जन्मिएका वेद, उपनिषद र पुराणहरूले मनुष्य एवं मानव मनुबाट विस्तार भएको जाति हो भनेका छन् । मनुबाट आएका सचेत प्राणिलाई मानव भनिएको छ ।

शब्दगत रूपमा चिन्तन गर्दा मानव शब्दलाई यसरी चिनाइएको छ : मनोरयम् मानव वा मनोरत्यम् अण्[1]अर्थात् मनु शब्दमा अण् प्रत्यय जोडेपछि बनेको शब्द मानव हो । यस शब्दले मनुबाट आएको वा मनका सबै गुण रहेको प्राणी भनेर बुझाएको छ। मनु वा मनसँग जोडेर मानव शब्द प्रयोगमा आएको छ । मनुको कुरा गर्दा एक निश्चित समयावधिभित्र शासन गर्ने सिद्धान्तसूत्र लिएर आएको विशेष र सचेत सर्वोच्च मानव भनेर बुझ्नुपर्छ । आदि मनु स्वायम्भूवः थिए भने अहिले सातौं मनु वैवश्वत छन् । सूर्यदेव र विश्वकर्मापुत्र संज्ञाबाट जन्मिएका श्राद्धदेव नै वैवश्वत मनु हुन् । यिनका दश सन्तान रहेका थिए । मानव सृष्टि सञ्चालनको प्रमुख पात्र मनु भएको र उनकै सन्तान मानव भएकाले मानव बाँदरका प्रजातिबाट उत्पत्ति भएको देखिँदैन ॥

एक कल्प भनेको ब्रह्माको एक दिन हो । एक कल्प बराबरको ब्रह्माको रात मानिएको छ । ब्रह्माजीको एक दिन मनुष्य लोकको काल गणना अनुसार ४,३२,००००००० अर्थात् चार अरब बत्तीस करोड वर्षको हुन्छ । मनुष्यको आयु १०० वर्षको मावन भए झैं ब्रह्माको पनि सय वर्षकै आयु तोकिएको छ । हरेक कल्पमा रातको समय प्रलयको हो र दिनको सृष्टिको हो । कल्पको आदिमाब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर सृष्टि हुन्छन् । प्रकृति र पुरुषको संयोगले सृष्टि चल्छ । यही क्रममा एक कल्पमा १४ मनुको समय चक्र घुम्छ । हरेक मनुका समयमा इन्द्र, सप्तर्षि अलगअलग हुन्छन् । यो एक सृष्टिको प्रक्रिया हो । एक कल्पमा चौधमनुको चक्र चल्ने हुँदा चौध मनुबाट मानवको सृष्टि निरन्तर हुँदै जान्छ । कल्प र मनुको अवधि थाहा पाउनका लागि आजको समयानुसार काल गणनालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । मनुष्यको एक वर्ष भनेको देवलोकको एक दिन हो ।

मनुष्य लोक अनुसार गणना गर्दा ४३२००० वर्ष कलि युगको समय सीमा हो । कलि युगभन्दा दुई गुना बढी द्वापर युग हुन्छ । यसको सीमा ८६४००० वर्षको छ । कलिभन्दा

[1]वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोश ।

तीनगुणा बढी त्रेता युगका समय हुन्छ । यसको समय सीमा १२९६००० वर्षको छ र कलिभन्दा चारगुणा बढी सत्य युगको समय छ । यसको समय सीमा १७२८००० वर्षको छ । यी चारै युगको समय अवधि ४३२०००० वर्षको हुन्छ । यसलाई एक चतुर्युग अर्थात् एक महायुग भनिन्छ । यस्ता १,००० वटा चतुर्युगको समयावधिलाई एक मानिन्छ । एक कल्पमा चौधमनुको समय बित्छ । यसलाई मन्वन्तर पनि भनिन्छ । एकहत्तर महायुग बराबर एक मन्वन्तर हुन्छ । यो एक मनुको समय हो । यसरी चौध मनुको समय(मन्वन्तर)लाई एक कल्प भनिन्छ । |यो ब्रह्माजीको एक दिन हो । ब्रह्माजीको एक दिन बराबर ४,३२,००,००,०००(चार अरब बत्तीस करोड) वर्ष हुन्छ । ब्रह्माको एक महिनामा तीस वटा कल्प हुन्छन्, हामीले तीस दिन को समयलाई एक महिना मानेझैं तीस् कल्प मानिएको हो । तिनलाई श्वेत, नीललोहित, वामदेव, रथनतारा, रौरव, देवा, वृत, कन्द्रप, साध्य, इशान, तमाह, सारस्वत, उडान, गरुढ, कूर्म, नृसिंह, समान, आग्नेय, सोम, मानव, तत्पुमन, वैकुण्ठ, लक्ष्मी, अघोर, बराह, वैराज, गौरी, महेश्वर र पितृ कल्प आदि भिन्नभिन्न नामद्वारा सङ्केत गरिएको हुन्छ। यिनीहरूमा विशेष पाँच महकाल्पमा समेटेर महत् कल्प, हिरण्य कल्प, ब्राह्म कल्प, पाद्म कल्प र वाराह कल्पलाई लिएको छ ।

ब्रह्माको एक दिन मानिएको प्रत्येक कल्पलाई १४ वटा बराबर भागमा विभाजन गरिएको हुन्छ, त्यस विभक्त खण्डको नाम हो- मन्वन्तर। एक मन्वन्तरमा लगभग ३०८५७१४२९ वर्ष व्यतीत हुन्छ । प्रत्येक मन्वन्तरमा एक एकजना मनुले सृष्टि अगाडि बढाउँछन् । यही मनु शब्दबाट मानिसलाई सङ्केत गर्ने मनुष्य, मनुवा, मान्छे, मानिस आदि शब्द बनेका हुन्। ती चौधजना मनुको नाम यस प्रकार छः स्वायम्भु, स्वरोचिष,औत्तमी, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, श्राद्धदेव, सावर्णि, दक्ष सावर्णि, ब्रह्म सावर्णि, धर्म सावर्णि, रुद्र सावर्णि, देव सावर्णि वा रौच्य र इन्द्र सावर्णि गरी मनु १४ छन् । यिनीहरूमा आदि मनु भनेका स्वयम्भूवः हुन् । अहिले हामी वैवश्वत मनुका समयमा छौं । हरेक मन्वन्तरमा मनुबाट आएका मानव प्राणीहरू छौं । यस कुरालाई दिइएका पौराणिक कथनहरूले पुष्टि गरेका छन् : मनुका वंश भएकाले मानव भनिएको हो । ....[२] मनुबाटै सारा प्रजा, देवता, असुर र मानव सृष्टि भएका हुन् ।[३]आज हामी वैवश्वका समयमा छौं । उनको उत्पत्तिका बारेमा भनिएको छः उनी सूर्यपुत्र हुन् । ......[४] वैवश्वत कहाँ थिए भन्ने सन्दर्भमा उल्लेख गर्दा सुमेरु पर्वत र मानसका नजिक हिमालयतिर भनिन्छ । वैवश्वतको मानव सृष्टिको आरम्भ यतैबाट भएको हो । मनुहरूका बारेमा वर्णन गर्न थोरै समयले पुग्दैन भनेर भागवतमा उल्लेख छ ।[५]यहाँपनिमनुका वंशलाई मानव भनेर सम्बोधन गरिएको छ ।

---

[२]मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् । ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मामनोर्जातास्तु मानवाः । ७५।१३ महाभारत आदिपर्व।मनु २।२९, ५।३५

[३]मनुना च प्रजाः सर्वाः स देवासुरमानुषाः । सृष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।१८७५१ । महा.वनपर्व ।

[४]विवश्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवश्वतः प्रभुः । मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ।
मार्तण्डश्च मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः । महाभारत आदि पर्व७५।१०,११ ।
[५]श्रुयतां मानवो वंशः प्राचूर्येण परन्तप । नशक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि । ९।१।७श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

मनु १२। १०७ मनुस्मृति ।
।

चेतनाको उत्पत्ति चित्तबाट हुन्छ भने त्यसको प्रयोग बुद्धिबाट हुन्छ । बुद्धिले गर्ने व्यावहारिक प्रयोग मनका इच्छा वा रुचिका क्षेत्रमा हुन्छ । यसर्थ रुचि वा इच्छा रहने मनले आफ्ना रुचिका विषय(रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द)को चिन्तन गरिरहेको हुन्छ । इन्द्रियले चाहना गरेका कुरामा मनको प्रयोग हुन्छ भने पशु बन्दछ र मनले चाहेका कुरामा इन्द्रियको प्रयोग गर्न सकिन्छ भने मानव बन्न सकिन्छ ।

यो सृष्टि निरन्तर विकसित हुँदै जाँदा चेतन सत्ताको उदय भएको कुरा वेद, उपनिषद र पुराण आदि धर्मशास्त्रहरूमा पाइन्छ । दर्शन अनुसार यो चेतन सत्ताको प्रथम उपज(महत्) हो । दार्शनिक परिभाषामा यसलाई बुद्धितत्त्व भनिएको छ । यो प्रकृतिको विकार हो किनभने यो प्रकृतिमा विकार आएपछि उदय भएको तत्त्व हो । यही कारणले कतिपय विज्ञहरूले महत्तत्त्वलाई नै जीवात्मा मानेका छन् । यही महत नामको चेतनसत्ताका कारण प्रकृतिमा सजीवता आएको हो । सजीवप्रणीमा अधिक रूपमा मनमा सचेतपन रहने जीव नै मानव हुन गयो ।

मानव को हो र यसको उत्पत्तिको क्रम कसरी आयो ? भन्ने सन्दर्भलाई वैदिक वा पूर्वीय वाङ्मयले आज हामीले पढ्दै आएको विकाशवादभन्दा फरक ढङ्गले बताएको छ । मानव उत्पत्ति विकाशको सिद्धान्त पूर्वीय दर्शन र पुराणहरूले दशौं हजार वर्ष पहिले नै बताइसकेका थिए ।

मानव शब्दका पर्याय बनेर नर, मनुष्य, मनुज शब्दहरूको प्रयोग भएको भेटिन्छ । ‘नर’ भनेको मानिस हो । ‘नृ’ (नये) धातुमा ‘अच्’ प्रत्यय लागेपछि नर शब्द बन्दछ । यसरी निर्माण भएको नर शब्दले मानिसलाई मात्र बुझाएको छैन यसले पुरुष, अर्जुन, विष्णु र शिवलाई पनि बुझाउँछ । नर शब्दले विशेषतः पुरुष प्राणीलाई बुझाएको छ । यहाँ पुरुषको अर्थ लोग्ने मान्छे मात्र होइन । प्रकृतिलाई जीवन्त बनाउने तत्त्व भनेको पुरुष हो । नरतत्त्व वास्तवमा मानवभित्र रहने जीव तत्त्वको नाम हो । नरलाई प्रकट गर्ने तत्त्व नारी हो । साङ्ख्य दर्शनका आधारमा नर पुरुष हो भने नारी प्रकृति हो । जीव पुरुष हो र जीवन प्रकृति हो । प्रकृतिभित्र यही पुरुष वा नर तत्त्व नै हुन्छ त्यसैले हामीले यसलाई मानव भनेका हौँ । मानव प्रकृति र पुरुषको समन्वय हो । यसर्थ मानव नर र नारीको सृष्टि हो । यसरी नै मानवलाई बुझाउने मनुष्य शब्द पनि मनुसँगै जोडिएको छ । मनोरपत्यं यक् सुक् च मनुष्य[६] । यस शब्दको बनोट हेर्दा मनु शब्दमा यत् प्रत्यय थपिएपछि मनुष्य शब्द निर्माण भएको छ । यसरी नै मनु शब्दमा अव थपिएर मानव शब्द बनेको छ । मनु शब्दबाट मनुष्य र मानव निर्माण भएका छन् । यसर्थ कतिपय स्थानमा मनुज शब्दको प्रयोग गरिन्छ । मनुज भनेको मनुबाट जन्मिएको वा मानव भन्ने अर्थ नै आउँछ । मनुबाट निर्माणभएका मानव र मनुष्य यी दुवै शब्दले चेतनयुक्त मन रहेको भन्ने नै बुझाउँछन् । यसर्थ चैतन्य मन भन्नु नै मनु हो । मनुबाटै मानव भएकाले विवेकयुक्त चेतना भएकोलाई मानव भनिन थालिएको हो ।

---

[६]वामन शिवराम आप्टे, संस्कृत हिन्दी कोश ।अमर कोश २।६।१ ।

सृष्टिको सन्दर्भः

सृष्टि भनेको श्रीमद्‌भागवत महापुराणअनुसार सर्ग हो । ‘सर्ग’ शब्द सृज् धातुमा घञ् प्रत्यय लागेर बनेको छ । यसले छोड्नु वा त्याग्नु भन्ने अर्थ दिन्छ । सर्गले सृष्टि भन्ने अर्थ पनि दिन्छ । सृष्टि शब्द पनि सृज् धातुबाट नै बनेको छ । ‘सृज्’ धातुमा क्तिन् प्रत्यय लागेपछि सृष्टिशब्द बन्दछ । सृष्टि भनेको रचना वा रचिएको वस्तु हो । विशेषतः यो संसारलाई सृष्टि भनिएको हो । यो सर्गका सर्ग, विसर्ग र प्रतिसर्ग गरी तीन भेद छन् । ब्रह्मबाट ब्रह्मासम्मको सर्ग, ब्रह्माबाट मनुसम्मको विर्सग र ऋषि र मनुदेखि हालसम्मको प्रतिसर्ग गरी तीन प्रकारले सृष्टि भएको देखिन्छ । सर्ग, विसर्ग र प्रतिसर्गझैँ सृष्टिका प्राकृत, वैकृत र प्राकृतवैकृत गरी तीन भेद छन् ।

ब्रह्मबाट सत्व, रज र तमगुणको सृष्टि भएको छ । यो जगतको मूल बीज हो । भागवतले यसलाई भगवान्‌को माया भनेको छ । यो माया नै प्रकृति हो तर यो आफैँ क्रिया र ज्ञानशक्ति सम्पन्न भएन र यसले कुनै कार्य गर्न सकेन त्यसैले त्यो ब्रह्मशक्ति आफैँ यसभित्र प्रवेश भएपछि ज्ञान र क्रियाशक्ति युक्त महत्तत्वको उत्पन्न भयो । यसपछि प्राकृत सृष्टि निरन्तर अगाडि बढ्यो । महत्तत्व प्रकृतिको पहिलो विकार हो । महत्‌को अर्थ महान् हुन्छ । यसमा प्रकृति र पुरुष दुवै समाहित छ । यस कारण यो ब्रह्माण्ड रचनाको महान् छ । यसैलाई जीवतत्व पनि भनिएको छ । साङ्‌यदर्शन र अन्य शास्त्रहरूमा बुद्धि तत्वका रूपमा यसको चर्चा भएको देखिन्छ । प्रकृतिमा पुरुषले चैतन्यको गर्भसेचन गरेपछि जन्मिएको प्रथम सन्तान नै महत्तत्व हो ।

महत्तत्वबाट अहङ्कार जन्मियो । अहङ्कारका पनि वैकारिक, राजसिक र तामसिक गुणका कारण तीन भेद छन् । यिनै अहङ्कारका तीन गुणबाट पञ्चतन्मात्रा, पञ्चमहाभूत, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, इन्द्रियार्थी देवता, मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कारसम्म सृष्टि भए । यसलाई भागवतमा सर्ग[७] भनिएको छ । यसलाई प्राकृत सृष्टि पनि भनिन्छ । प्राकृत भनेको प्रकृतिबाट आएको वा प्रकृतिसँगको सम्बन्ध हो । यही संसार हो । मायामा प्रवेश गरेको मूल शक्ति ‘पुरुष’का नामले परिचित भयो भने त्रिगुण माया प्रकृतिका रूपमा परिचित भयो । यसरी सृष्टिको मूलरूप ‘सर्ग, विसर्ग र प्रतिसर्ग’मा प्रकृतिपुरुष रहेका हुन्छन् । प्रकृति एक्लेले र पुरुष एक्लैबाट सृष्टि सम्भव हुँदैन ।

यसपछि भने भगवान्‌का अनुग्रहले ब्रह्माबाट सृष्टि भयो । यो सृष्टिलाई भागवतमहापुराणमा विसर्ग[८] भनिएको छ । विसर्ग भनेको ‘लय’ पनि हो । यसैलाई वैकृत सृष्टि पनि भनिएको छ ।

---

[७] अव्याकृतगेणक्षोभात् महतस्त्रिवृत्ते दऽहम् ।
भूतमात्रान्द्रियार्थानाम् सम्भव सर्ग उच्च्यते ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।२।१०। ३श्रीमद्‌भागवतमहापुराण ।

[८] ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ।२।१०। ३श्रीमद्‌भागवतमहापुराण ।

-नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यान्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः ॥

वैकृतको अर्थ 'विकार' हुन्छ । प्रकृतिमा विकार आएपछि उत्पन्न भएको सृष्टि वैकृत हो । यो देखिएको चराचर जगत ब्रह्माबाट भएको सृष्टि हो । यही सृष्टि 'वैकृत' हो । यसपछि ब्रह्माका मानसपुत्रहरूद्वारा सृष्टि भएको छ । त्यसलाई 'प्रतिसर्ग' भनिएको छ । भागवतमा कतैकतै यसलाई 'अनुसर्ग' पनि भनिएको छ ।[९]भागवत अनुसार नित्य, नैमित्तिक, प्राकृतिक र आत्यन्तिक यी चार प्रकारका लयलाई पनि प्रतिसर्ग नै भनिएको छ ।

ब्रह्माको प्रथम मानसपुत्रहरूमा सनकादि[१०]कुमारहरू रहेका छन् । यिनीहरूबाट सृष्टिको विस्तार भएन त्यसैले यो सृष्टिलाई प्राकृतवैकृत सृष्टि भनिएको छ । यसरी सृष्टि सर्ग, विसर्ग, प्रतिसर्ग अर्थात् प्राकृत, वैकृत र प्राकृतवैकृत गरी तीन किसिमले छ ।

सर्गले प्राकृतिक वस्तु वा जीवको स्वतन्त्र पूरा समूहलाई बुझाउँ छ । सर्गले उत्पत्ति र प्रतिसर्गले लयलाई बुझाउँछ । यसरी सृष्टिका सन्दर्भमा पौराणिक सन्दर्भहरूलाई हेर्दा मानवको उत्पत्ति तीन तहमा भएको देखिन्छ । ब्रह्मबाट प्रकृति र बुद्धि तत्त्वका रूपमा आफू(प्रकृति र पुरुष) ब्रह्मा नै विराट पुरुष हुन् । यहासम्मको प्राकृत सृष्टि वा सर्ग हो र यसपछि प्रथमतहमा ब्रह्माबाट सनकादि महामुनि, यसपछि दशजना ऋषि, दशमध्ये सप्तर्षि पनि पर्दछन् । यसपछि विसर्गको विकार प्रतिसर्ग दोस्रो तहमा आउँछ । यसमा स्वयम्भूवः मनु र शतरूपाबाट मैथुनी सृष्टिका क्रममा प्रियव्रत, उत्तानपाद पुत्र र आकुति, देवहूति र प्रसूति तीन पुत्री उत्पत्ति भएका छन् । यिनैबाट सम्पूर्ण प्राणी जगतको सृष्टि भएको छ । विसर्गकै विकारबाट आएको तेस्रोमा मरीचि, अत्रि, दक्ष, कर्दम आदिबाट सृष्टिको क्रम अगाडि बढ्यो । कश्यप[११]का १३ पत्नीबाट देव, दानव, किन्नर, पशुपक्षी, लतावनस्पति उत्पत्ति भएका छन् । जो कश्यप गोत्रका प्रवर्ततक थिए । विष्णुपुराण अनुसार यिनी सातौं मन्वन्तरमा सप्तर्षिमध्ये एक भए ।

मानव पशुको विकारबाट जन्मिएको प्राणी होइन । यो सनातन प्राणी हो । यसर्थ मानवका अग्रज सिद्धमुनि सनकादि चार कुमार हुन् । यसपछि ऋषिहरू हुन् । ऋषिपछि मनुबाट जन्मिएपछि मानव हुँदै आएका हुन् । यसर्थ मानवको इतिहास अनादि र सनातन छ । ब्रह्मबाट, ब्रह्मा, ब्रह्माबाट सनकादि कुमार, दश ऋषि र स्वयम्भूवःशतरूपा, स्वयम्भूवःशतरूपाबाट प्रियव्रत, उत्तानपाद, आकुति, देवहूति, प्रसूति जन्मिए । ब्रह्माका छायाबाट जन्मिएका कर्दम र देवहूतिबाट कपिलदेव र नौ कन्या जन्मिएका छन् । दक्षकी वीरणिपत्नीबाट २४ र प्रसूतिपत्नीबाट साठी कन्या जन्मिए । साठीमध्ये १३ कन्यासँग कश्यपको विवाह भएको थियो । कश्यपका १३ पत्निबाट लतावृक्ष, वनस्पति, सुर, असुर, पक्षी आदि सृष्टि देखिएको छ । यसर्थ यो संसार ऋषिहरूका माध्यमबाट हराभरा भएको इतिहास छ । यो ब्रह्माण्ड ब्रह्माको स्वरूप हो । ब्रह्माको माध्यमबाट उत्पत्ति भएका ऋषिहरूबाट संसारको विस्तार भयो । यसर्थ संसार चेतन(ब्रह्मा वा पुरुष) जड(प्रकृति)को योग हो । यो चेतनसत्ताको प्रबलतामा चेतनप्राणीहरू उत्पत्ति भए भने जडसत्ताको प्रबलतामा स्थावर जगतको उत्पत्ति भयो । स्थावर(अचर) जगतमा पनि पुरुष र जङ्गम(चर वस्तु

---

[९] सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च २५। ३।७ भागवत ।

[१०] सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार ।

[११] कतिपय पौराणिक ग्रन्थहरूका उनलाई मरीचि र कलाका पुत्र पनि मानिएको छ ।

वा प्राणी) मा प्रकृति उत्तिकैको सबल रहन्छन् । चेतन र जड जगत दुवैमा प्रकृति र पुरुषको संयोग छ तर प्रबलता भने फरक छ ।

यो मानव उत्पत्तिको विषयमा प्रवेश गर्नका लागि प्राकृतसृष्टिको विषय पनि अनुशीलन गर्नु आवश्यक छ । यी कुराहरूको चिन्तनमनन गर्नका लागि भागवत पुराणको अनुशीलन गरिएको छ :

भागवत अनुसार सृष्टि:
पाँचौं अध्याय:
प्राकृतिक सृष्टि वा सर्ग:

द्वितीय स्कन्धको पाँचौं अध्यायमा शुकदेवले परीक्षितलाई नारद र ब्रह्माका बीच भएकोसृष्टि विषयक संवाद सुनाएका छन् । त्यहाँ नारद ब्रह्माको सेवा गरेर प्रसन्न पार्दै भन्दछन् : देवताहरूमा श्रेष्ठ, सबैका पिता हे ब्रह्मा ! हजुरलाई नमस्कार गर्छु । प्रभु जुन ज्ञानले आत्मातत्त्व वा परमात्मा तत्त्वको ज्ञान हुन्छ त्यो ज्ञान मलाई प्रदान गर्नुहोस् । हे प्रभु ! यो संसारको लक्षण[१२] के हो ? यसको आधार के हो ? यसको निर्माण कसबाट भएको हो ? यसको प्रलय कसमा हुन्छ ? यो कसको अधीनमा छ ? वास्तवमा यो के हो ? यसको यथार्थ तत्त्व मलाई जान्ने इच्छा छ बताई दिनुहोस् । किनभने यी सबै कुराको ज्ञाता हजुर हुनुहुन्छ । हुने र भइरहेको सबै कुराको स्वामी तपाइँ हुनुभएकाले यो विश्व तपाइँका लागि हत्केलामा रहेको अमला झैँ छ र तपाइँमा सोहीअनुरूपको ज्ञान दृष्टि हुन्छ । यत्रो ब्रह्माण्ड रचना गर्ने विज्ञान शक्ति तपाइँले कहाँबाट पाउनुभयो ? केका आधारमा तपाइँ अडिनुभएको छ ?तपाइँ कसको अधीनमा हुनुहुन्छ ? तपाइँ कसरी प्रकाशित हुनुभएको छ ? कसको मायाले तपाइँ एक्लै पञ्चतत्त्व, सम्पूर्ण स्थावर र जङ्गम प्राणीहरूको सृष्टि गर्नुहुन्छ ? जसरी माकुरो स्वत : आफ्नो मुखबाट जालो निकालेर त्यसमा क्रीडा गर्छ त्यसै गरी तपाइँ पनि आफ्नो मायाशक्तिका आश्रयले आफूमा नै जीवहरूको उत्पन्न गर्नुहुन्छ । यति हुँदा पनि तपाइँमा विकार आउँदैन । तपाइँ निरन्तर सृष्टि गरिरहनुहुन्छ तर यसमा कहिलै लिप्त हुनुहुन्न ।

यो संसारमा नाम, रूप र गुणले प्रकट हुने सत् (चेतन आत्मा) असत्(प्रकृति २४ तत्त्व) उत्तम, मध्यम, अधम कुनै पनि वस्तु तपाइँबाहेक अरूबाट प्रकट हुदैनन् । तपाइँ सबैको ईश्वर भएर पनि एकाग्रचित्तले तपाइँ तपस्यामा लागिरहनुभएको छ । यो देख्दा शङ्का लागिरहेछ कि तपाइँभन्दा ठूलो अरू कोही छ ! तपाइँ सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ । मेरो जिज्ञासा मेटाइदिनुहोला र मभित्र यस प्रकारको गूढ रहस्य बुझ्ने इच्छा जागृत छ स्पष्ट गरी बताइदिनुहोस् ।[१३] यसरी परमतत्त्वको ज्ञान प्राप्त गर्ने अभिलाषाले सृष्टि विषयक जिज्ञासा राखेका छन् ।

---

[१२] कुनै पनि कुरालाई सजिलोसँग चिन्ने चिनारी ।

[१३]नारद उवाच

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज । तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥
यद्रूपं यदधिस्ठानं यतः सृष्टिमिदं प्रभो । यत्सत्थं यत्परं यच्च तत्तत्वं वद तत्त्व : ॥
सर्वं ह्येतदवान्वेद भूतभव्य भवत्प्रभु : । करामलकवद विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥
यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मक : । एकः सृजति भूतानि भूतैरेवत्ममायया ॥

नारदले राखेका यस्ता जिज्ञासा मेटाउने क्रममा ब्रह्माले भने तिमी सबैको कल्याण गर्छौ । सबै रहेको जिज्ञासा तिमीले राख्यौ । तिम्रो जिज्ञासले मलाई पनि लाभ दिने भयो किनभने मैले भगवल्लीला संस्मरण गर्न पाएँ । हेर जबसम्म मानिसले मभन्दा माथिको भगवान्को ज्ञान पाउँदैन तबसम्म उसले सबैभन्दा ठूलो मलाई ठान्छ । उत्तर दिएका छन् : जसद्वारा सूर्य, अग्नि, चन्द्रमा, ग्रह, नक्षत्र, तारा प्रकाशित छन् उहाँद्वारा नै म (ब्रह्मा) स्वयं प्रकाश भगवान्का चिन्मय प्रकाशले प्रकाशित भएको छु । त्यही प्रकाशद्वारा म यो संसार प्रकट गरिरहेको छु । वास्तवमा यो संसार मैले प्रकट गरेको होइन । भगवानको माया[१४]ले भगवान्को त्यो चिन्मय प्रकाश देखिएन र म सृष्टिकर्ता भएको देखियो । वास्तवमा भगवान्को माया जित्न कठिन छ । त्यही मायाले मोहित भएर मानिसहरू मलाई सृष्टिकर्ता भन्दछन् । म स्वयंप्रकाश चिन्मय मायापति भगवानको ध्यान गर्छु । यो माया उनको सामु अड्नै सक्तैन । लाज मानेर टाढिइहाल्छ । मानिसहरू भने यही मायामा मोहित भएर 'म' यो अहङ्कारमा पर्दछन् ।

हेर्नुहोस् नारद जी ! विभिन्न मत अवलम्बन गर्नेहरूले संसारको मूलकारणका रूपमा जुन वस्तुको कल्पना गरेको छ, तिनीहरूको द्रव्य, काल, धर्म, स्वभाव(जीव), जेसुकै होस् वास्तवमा ती कुनै पनि भगवान्देखि भिन्न छैनन् । भगवान्को विषयमा बताउने यो वेद नारायणकै महिमा गाउँछ । वेदमा बताइएका देवता पनि नारायणको शरीरबाटै उत्पत्ति भएका हुन् । सारा यज्ञ नारायणको प्रसन्नताकै लागि गरिन्छन् । यज्ञद्वारा प्राप्त हुने लोककोप्राप्ति नारायणमै कल्पित छन् । योग साधना र तपस्या नारायणप्राप्तिकै निम्ति हुन्छन् । त्यसैले जान्नु पर्ने कुरा नारायण नै हुन् । सबै साध्य र साधन नारायणमै समाप्त हुन्छन् ।[१५]

यो ब्रह्माण्ड र ब्रह्माण्डमा रहेका स्थावर र जङ्गम सबैका मूल कारण ईश्वर निर्विकार छन् तापनि उहाँले मलाईं सृष्टि गर्नुभयो । उहाँकै इच्छानुसार म सृष्टि गर्दछु । सृष्टि त्यसको पालन (स्थिति) र प्रलय(विनाश) का लागि ईश्वरबाट रचना भएका सत्त्वगुण, रजगुण र तमोगुण नै माया

आत्मन्भावयरेह तग्नि नपराभावयन्स्वयम् । आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लभ : ॥
नाहं वेद परं ह्यास्मिनापरं नसभं विभो । नामरूपगुणैर्भाव्यं सदंसत्किञ्चिदन्यत : ॥
एतन्मे पृच्छत : सवं सर्वज्ञ सकलेश्वर । विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासित ॥
स भगवान चरद् घोरं यत्तेप : सुसमाहित : । तेन खेदयसे तस्त्वं पराशङकां प्रथच्छसि ॥

एतन्मे पृच्छतः सर्वँ सर्वज्ञ सकलेश्वर । विजानीहि यथैवेदमहं बुद्ध्येऽनुशासितः ॥ ॥२।२।१.८ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[१४] मूल प्रकृति वा सत्व, रज र तमो गुण जो सृष्टिका मूल शक्ति हो ।

[१५] ब्रह्मोवाच

सम्यक् कारुणस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् । यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ॥

नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः । अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥

येन स्वारोचिषा विश्वं वासुदेवाय धीमहि । यन्माया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥

द्रव्य कर्म च कालश्च स्वभानो जीव एव च । वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत : ॥
नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥

नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः । नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ २।५।१६ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

हुन् । यही मायालाई सर्वव्यापक निर्गुण, निर्विकार र निराकार परमात्माले स्वीकार(ग्रहण) गरेकोले भगवान् सगुण हुनुहुन्छ ।[१६] हरेकलाई द्रव्य[१७] ज्ञान, क्रिया, पञ्चतत्व, इन्द्रियका देवताका देवता र कर्तृत्वका अभिमानले बाँधेको हुन्छ । जब माया(त्रिगुण)का अधिपति भगवान् एकबाट अनेक हुने इच्छा गर्छन् तब आफ्नो स्वरूपमा प्राप्त भएका काल, कर्म र स्वभावलाई प्राप्त गर्दछन् ।

कालले तीनै गुणमा क्षोभ(हलचल)उत्पन्न गरिदियो । स्वभावले तिनीहरूलाई रूपान्तरित गरिदियो र कर्मले महत्तत्त्वलाई जन्मदियो । महत्तत्त्वमा विकार आयो, यसबाट ज्ञान, क्रिया र द्रव्यरूप तम प्रधान अहङ्कार उत्पन्न भयो । यो तम प्रधान भएको अहङ्कारमा पनि विकार आउनाले यसका वैकारिक, तैजस र तामस तीन प्रकारका भेद बने । यी तीन भेद क्रमैले ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति र द्रव्यशक्ति प्रधान भए ।[१८]

तीन अहङकार र सृष्टि

तामस अहङ्कारः

काल, कर्म र स्वभावका कारण तामस अहङ्कारमा विकार आएपछि आकाशतत्त्वको उत्पत्ति भयो । आकाशतत्त्वको गुण शब्द हो । यही शब्दद्वारा द्रष्टा(देख्नेवाला) र दृश्य (देखिनेवाला) को बोध हुन्छ । आकाशतत्त्वमा विकार आएपछि त्यसबाट वायुको उत्पत्ति भयो । वायुको गुण स्पर्श हो । यसमा आफ्नो कारण गुण(उत्पत्तिको कारणको गुण शब्द) पनि आउने भएकोले यसमा शब्द गुण पनि छ । इन्द्रियहरूमा आउने स्फूर्ति, जीवनशक्ति, ओज र बल वायुबाट आउँछन् । यस्तो वायुमा विकार आयो र यस वायुद्वारा तेजको उत्पत्ति भयो । तेजको गुण रूप हो । यसमा आकाशको श्ब्द गुण र वायुको स्पर्श गुणपनि समाहित छन् । तेज तत्त्वमा विकार आएपछि त्यसबाट जलको उत्पत्ति भयो । यसको मुख्य गुण रस हो । रससँग आकाशको शब्द, वायुको स्पर्श र तेजको रूप गुण पनि समाहित छन् । जल तत्त्वमा विकार आएपछि पृथिवी तत्त्वको उत्पत्ति भयो । यसको मुख्य **गुण गन्ध** हो । गन्धसँग आकाश, वायु, तेज र जल तत्त्वहरूमा रहेका शब्द, स्पर्श, रूप र रसहरू पनि समाहित छन् ।

वैकारिक अहङ्कारः

---

[१६]तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः । सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहिता मायया विभोः ॥
कार्यकारणकृर्तत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः । बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ २।५।१७–१९श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[१७] कुनै चिज वा वस्तु ।

[१८]कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया । आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरूपाददे ।।
कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः । कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥
महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपर्बंहितात् । तमः प्रधानस्त्वभवद् द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत् त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा । द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥२।५।२१–२४ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

काल, कर्म र स्वभावका कारण वैकारिक अहङ्कारबाट मन र इन्द्रियमा रहने दिशा, वायु, सूर्य, वरुण अश्विनीकुमार अग्नि, इन्द्र, विष्णु, मित्र, प्रजापति आदि देवता उत्पत्ति भए । यी इन्द्रियमा मुख्यदेवता हुन् । यिनै इन्द्रियका शक्ति हुन् ।

तैजस् अहङ्कारः

काल, कर्म र स्वभावका कारण तैजस् अहङ्कारमा विकार अएपछि श्रोत्र(कान), त्वचा(छाला), घ्राण(नाक), नेत्र(आँखा), जिह्वा(जिब्रो) यी पाँच ज्ञानेन्द्रिय र वाक(वाणी), हस्त(हात), पाद(गोडा), मूत्रेन्द्रिय, गुदा(मलद्वार) यी पाँच कर्मेन्द्रियहरू उत्पन्न भए । ज्ञानशक्ति रूप बुद्धि र क्रियाशक्ति रूप प्राण पनि उत्पत्ति भए ।
भगवत् शक्ति(चेतन शक्ति)का कारण यी उत्पक्ति भएका तत्त्वहरू एक आपसमा मिल्दै गएर कार्य कारण भावले यो समष्टिसँग सदृश्य वा सूक्ष्म र व्यष्टि (दृष्ट वा स्थूल) रूप अण्ड र ब्रह्माण्डको रचना भयो । यसरी निर्माण भएको यो ब्रह्माण्ड एक हजार वर्षसम्म जलमै रह्यो । यो निर्जीव थियो । काल, कर्म र स्वभावका कारण भगवान्(चेतन सत्ताको मूलबीज) ले त्यसलाई सजीव गरिदिनुभयो । त्यस अण्डलाई फुटाएर सहस्र उरु, चरण, बाहु(हात), नेत्र,मुख र शिर भएका विराट पुरुषको उदय भयो (उत्तपति भयो) । विद्वान्हरू उपसना गर्ने क्रममा उनकै अङ्गमा समस्त लोक र त्यसमा रहने वस्तुहरूको कल्पना गर्दछन् । कल्पना गर्ने क्रममा कम्मर मुनि सात पाताल र माथि भू आदि सात लोकको कल्पना गर्दछन् ।[१९]

विराटपुरुष नै लोकको आश्रयः

ब्राह्मण विराट पुरुषका मुख, भूजा क्षत्रीय, तिघ्रा वैश्य र चरण शुद्र हुन् । विराट पुरुषको कम्मरबाट पाइताला सम्मको भाग पाताल हो । भूर्लोक नाभि, भूवर्लोक हृदय, स्वर्गलोक र वक्षस्थल महर्लोकको कल्पना भयो । यसरी नै घाँटी जनलोक दुवै स्तन-तपलोक, शिर सत्यलोक जहाँ ब्रह्माको निवास छ । कम्मर अतल, उरु वितल, घुँडा सुतल, तिघ्रा तलातल, गोलिगाँठो महातल, पञ्जा/कुर्कुच्चा रसातल, पैताला पाताल लोक हुन् । यसरी विराट पुरुष सर्वलोकमय छ ।[२०]

---

[१९] तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः । तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्ग यद् द्रष्टदृश्ययोः॥
नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिल । परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥
वायोरपि विकुर्णात्कालकर्मस्वभावतः । उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥
तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् । रूपवत् स्पर्शवच्चाम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥
विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवान्भूत् । परान्वयाद् रसस्पर्शशब्दरूपगुणन्वितः ॥
वैकारिकान् मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विपह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥
तैजासात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ॥
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसो । श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ॥
यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः । यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥
तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः । सदासत्त्वमुपादाय चोभयं ससृनुर्ह्यदः ॥
वर्षपुगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् । कालकर्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजीवयत् ॥
स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः । सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्त्राननशीर्षवान् ॥
यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः । कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ २।५।२५–३६श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[२०] पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः । ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भूवर्लोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥

समष्टिमा बुझ्दा चरणमा पृथ्वी नाभिमा भुवर्लोक, शिरमा स्वर्गलोकको कल्पना गरिएको छ ।

द्वितीय स्कन्ध

वैकृत वा विसर्ग/अनुसर्ग उत्पत्तिका आधार वा स्रोत

द्वितीय स्कन्धको षष्ठ अध्यायमा नारदको जिज्ञासा मेटाउँदै ब्रह्माले भनेको छनः विराटपुरुषको मुखबाट वाणी र त्यसका देवता अग्नि उत्पत्ति भए । शरीर हुने सात धातु[२१]बाट गायत्री, अनुष्टुप, उष्णिक, बृहति, पङ्ती, जगती यी सात छन्द उत्पत्ति भए । पञ्च प्राण[२२] वायु नाकबाट उत्पत्ति भए । यसरी नै सारा औषधि र गन्ध पनि नाकबाट उत्पत्ति भए । चक्षुबाट रूप, प्रकाशक इन्द्रिय र नेत्र, गोलक, स्वर्ग र सूर्य उत्पत्ति भए । कानबाट दशै दिशा र दिशाका देवता[२३] तीर्थ, आकाश र शब्दहरू उत्पत्ति भए । यसरी नै त्वचाबाट स्पर्शोन्द्रिय र वायुदेवता र रौँबाट पृथ्वीमा उम्रिएका वृक्ष, कुशकाश आदि उत्पत्ति भए । नङ्बाट केश, दाह्री, जुँघा, मेघ, विजुली, शिला, फलाम आदि धातु उत्पत्ति भए । बाहुबाट लोकपाल(लोकरक्षक देवता) आदि उत्पत्ति भए ।[२४]

कदम रखाइबाट भूः भूवः र स्वः लोक उत्पत्ति भए र वस्तुको रक्षा, भयलाई दूर गर्ने कुरा र कामनाको पूर्ति चरणबाट उत्पत्ति भए । लिङ्गबाट जल, वीर्य, सृष्टि, मेघ र प्रजापति उत्पत्ति भए र मैथुन जनित आनन्द भोग गर्ने शक्ति प्रकट भए । यो उपस्थेन्द्रिय हो । पायु (मलद्वार) र पायुरेन्द्रियबाट यम, मित्र र मल त्याग उत्पत्ति भए र यसैबाट नरकहरू पनि उत्पति भए ।
पिठ्युँबाट पराजय, अधर्म र अज्ञान जन्मिए । नाडीहरूबाट पर्वतहरू निर्माण भए । उरबाट फलफूल अन्न सात रस, अव्यक्त समुद्र, प्राणीको मृत्यु उत्पत्ति भए । हृदयबाट मन नामको जीव वा सूक्ष्म शरीर उत्पत्ति भयो । यसरी नै मनबाट ब्रह्मा धर्म, दश ऋषिहरू, सनकादि चार कुमार, महादेव, विज्ञान र अन्तः करण जन्मिए । यसरी नै देवता, दैत्य, मनुष्य, नाग, पक्षी, सरीसृप, गन्धर्व, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, भूत, प्रेत, सर्प, पशु, पितृगण, सिद्ध, विद्याधर, चारण, वृक्ष, जल र स्थलचर जीव, ग्रह, नक्षत्र, केतु (पुच्छ्रे तारा) ताराहरू, विजुली, बादल यी सबै विराट पुरुषकै अङ्ग हुन् ।

ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥
तत्कट्यां चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः । जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् । पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः । स्वर्लोकः कल्पितो मूर्धा इति वा लोककल्पना ॥ २।५।३७–४२ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[२१] धातु भनेका त्वक, चर्म, मासु, रुधिर, मेद, मज्जा र अस्थि हुन् ।

[२२] प्राण, अपान, व्यान, समान र उदान ।

[२३] इन्द्र, अग्नि, यम, निऋति, वरुण, वायु, कुबेर, ईशान, ब्रह्मा र अनन्त ।

[२४]वाचां वह्नेमुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः । हव्यकव्यामृतं जिजह्वा सर्वरसस्य च ॥
सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने ।अश्विनोरोषधिनां च ध्राणो मोदप्रमोदयोः ॥
रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी । कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥
तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् । त्वगस्य स्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्य चैव हि ॥
केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् । बाहबो लोकपालानां प्रायशः क्षेम कर्मणांम् ॥२। ६।१–५श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

भूत, भविष्य र वर्तमान सबै जगत उहाँबाटै व्याप्त छ । यो विश्व उहाँभित्र दश अङ्गुलको परिमाणमा रहेको छ । जसरी आफ्नो मण्डललाई सूर्यले प्रकाशित गर्दा सबै ब्रह्माण्ड प्रकाशित हुन्छ त्यसरी नै परमात्माले विराट गृहलाई प्रकाशित गर्दा यो जगतको भित्र र बाहिर एक नाश प्रकाश छरिइरहन्छ । [२५]

मानिसको क्रिया सङ्कल्पद्वारा जति कुरा हुन्छन् भगवान् तीभन्दा पर छन् । उनी अमरता र मोक्षका स्वामी हुन् । कसैले उहाँको महिमाको पार पाउन सक्तैन । भूआदि लोक एक पाद(अंश) मात्र हो । भूर्लोक, भुवर्लोक र स्वर्गलोकभन्न्दा माथि महर्लोक छ । यसभन्दा पनि माथि जनलोक छ । यसभन्दा पनि माथि तप र सत्यलोक छन् । यो सत्यलोकमा अमृत, क्षेम र अभय सदैव रहन्छन् । जन, तप र सत्यलोकमा ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ र सन्यासी रहन्छन् । ब्रह्मचर्यमा खण्डित गृहस्थहरू भूलोक, भुवर्लोक, र स्वर्गलोकमा रहन्छन् ।

शास्त्रहरूमा सकाम र निष्काम गरी दुई प्रकारका कर्ममार्ग बताइएका छन् : सकाम कर्म अविद्यामय छ धने निष्काम कर्म विद्यामय छ । सकाम कर्म गर्नेहरू भोगको मार्ग दक्षिण मार्गतिर लाग्छन् भने विषयको त्याग गरी मोक्षप्राप्तिमा लागेकाहरू उत्तर मार्गतिर लाग्छन् । जसरी सूर्यका किरणले सबै वस्तुलाई प्रकाशित गराउँछन् तर उनी सबैदेखि फरक रहन्छन् त्यसै गरी परमात्माबाट उत्पत्ति भएको गुणमय यो विराट पुरुषभित्रका सबै वस्तुमा वस्तु अनुसारकै रूपमा रहे पनि उनी ती परमात्मा सबैदेखि अलग र भिन्न छन् ।[२६]

नारदको जिज्ञासा मेटाउँदै ब्रह्माले भनेका छन् : विराट पुरुषको नाभिबाट उत्पन्न कमलबाट म (ब्रह्मा)उत्पत्ति भएँ । त्यसबेला विराट पुरुषको अङ्गबाहेक केही देखिन त्यसपछि उनकै अङ्गबाट यज्ञ, पशु, वनस्पति, कुश उत्तम काल, यज्ञपात्र, औषधी, घिउ, रस, फलाम, माटो, जल, चारवेद, चातुर्होत्र (विष्णु,परमेश्वर) यज्ञको नाम, मन्त्र, दक्षिणा, व्रत देवताहरूका नाम, पद्धति सङ्कल्प ,तन्त्र, गति, मति प्रायाश्चित र समर्पण आदि सामाग्रीहरू एकतृत गरी आराधना गरेँ ।[२७]

---

[२५] विक्रमो भूर्भवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च । सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥
अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः । पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥
पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद । हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥
पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः । नाडयो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥
अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च । उदरं निदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च । विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ॥
अहं भवान् भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः । सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतणोरगाः । पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः ॥
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः । ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयिलवः ॥
सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् । तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति ॥
स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बतहिश्च प्रतपत्यसौ । एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥२।६।६–१६॥ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[२६] सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् । महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥१७॥
पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः । अमृतं क्षमेमभयं त्रिमूर्धोऽधायि मूर्धसु ॥१८॥
पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः ॥१९॥
सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे । यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तुभयाश्रयः ॥२०॥
यस्मादण्डं विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः । तद् द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपपन् ॥२१॥ द्वितीय स्कन्ध ६ अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[२७] यस्मादण्डं विराड् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः । तद् द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपपन् ॥
यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः । नाविदं यज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते ॥
तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः । इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥

यसरी विराट पुरुषको अङ्गबाट नै सबै सामग्री तयार गरी आराधना गरेँ । मैले गरेजस्तै गरी तिम्रा मरीचि आदि ऋषि वा प्रजापतिहरूले पनि सगुण एवं निर्गुण विराटपुरुषको उपासना गरे ।

यसरी नै समय समयमा मनु, ऋषि गण पितृगण, देवता, दैत्य र मानिसहरूले उनै भगवानको उपासना गरे । यसरी यो सम्पूर्ण जगत नारायणमय छ । नारायण निर्गुण छन् तर सृष्टिको आरम्भमा तीन गुणलाई ग्रहण गर्छन् । यो नै उनको माया हो । उनकै प्रेरणाले म(ब्रह्मा) सृष्टि गर्छु । महादेव संहार गर्छन् । सत्व, रज र तम शक्ति ग्रहण गर्ने स्वयं विष्णु यो सृष्टिको पालना गर्छन् ।[२८]

सारहस्यः

यसरी कारण र कार्य (भाव/अभाव) यी सबै भगवान्देखि भिन्न छैनन् । यस कुराको मननचिन्तन र भगवानमा समर्पित रहनाले यो वाणी कहिल्यै असत्य हुँदैन । यो मनले असत् सङ्कल्प पनि गर्दैन । यी इन्द्रियहरूले पनि मर्यादा उल्लङ्घन गर्दैनन् । म(ब्रह्मा) वेदमूर्ति हुँ । मेरो जीवन तपस्यामय छ । यही कारणले विशेष प्रजापति ऋषिहरू मेरो वन्दना गर्छन् । म उनीहरूको स्वामी हुँ । तथापि यस्तो एकाग्र चित्तले मलाई उत्पत्ति गर्ने परमात्माको पूर्णस्वरूप बुझ्न सकिरहेको छुइँन । यस्ता परमात्मा जसले जन्ममरणको यो जन्जालबाट छुटाएर आत्मकल्याण गराउनुहुन्छ त्यस्ता प्रभुका चरणमा म नमन गर्छु । जसको वास्तविक स्वरूपलाई म, तिमी र शिवले पनि बुझ्न सकिरहेका छैनौँ भने यी देवताहरूले कसरी बुझ्न सक्लान् र । उहाँले आफ्नो मायाद्वारा रचेको यो संसारलाई बुझ्न त यति गाह्रो छ । केवल अनुमान गरिरहनुपरेको छ । यस्ता भगवान्को लीला गान गर्दै उहाँलाई म नमस्कार गर्छु ।

वास्तवमा उहाँ अजन्मा हुनुहुन्छ तथापि हरेक कल्पमा आफूद्वारा नै यो सृष्टि गरिरहनुहुनछ । यसरी नै सुरक्षा र संहार पनि गरिरहनुहुन्छ । उहाँमा मायाको लेश पनि छैन र उहाा केवल ज्ञानस्वरूप हुनुहुन्छ । सबैको अन्तरात्मा बनेर रहनुभएको छ । तिनै कालमा एकनासले रहनुहुन्छ र सत्यस्वरूप र परिपूर्ण हुनुहुन्छ । जसको आदि, अन्त्य छैन त्यसैले उहाँ अद्वितीय हुनुहुन्छ । नारदजी महात्माहरू आफ्नो अन्तःकरणमा उहाँको साक्षत्कार गर्दछन् । उहााको दर्शन गर्नका लागि विषयवासना र इन्द्रिय शानत राख्छन् । यी परमात्माको पहिलो अवतार नै 'विराटपुरुष' हो । काल, स्वभाव, कारण, कार्य, मन, पञ्चतत्त्व, अहङ्कार, त्रिगुण, इन्द्रिय, ब्रह्मण्डशररि, ब्रह्माण्डको अभिमान्, स्थावर र जङ्गम जीव, सवै उहाँकै रूप हुन् । म, शङ्कर, विष्णु, दक्षादि प्रजापति, तिमी, अन्यऋषि, इन्द्रादि लोकरक्षक देवता, गुरुडादि पक्षीराज, सातपातालका राजा, गन्धर्व, विद्याधर, चारणहरूका अधिनायक, यक्ष, राक्षस, सर्प, नागका स्वमीहरू, श्रेष्ठ ऋषि, पितृ, दैत्येन्द्र,

---

वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम् । ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥
नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च । देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पस्तन्त्रमेव च ॥
गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् । पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया ॥
इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥ २।६।२१–२७॥ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[२८]इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥२७॥
ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव । अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥२८॥
ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋषयोऽपरे । पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् ॥२९॥
नरायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥३०॥
सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरुपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥२।६ ।२७–३१॥ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

सिध्येश्वर, दानवेन्द्र, भूत, प्रेत, पिशाच, कुष्माण्ड, जलचर, थलचर, वनचर, नभचर, सबैका स्वामी, यो संसारमा रहेका सबै वस्तु, ऐश्वर्य, तेज, इन्द्रिय बल, मनोबल, शरीरबल, विशेष सौन्दर्य, लज्जा, वैभव, विभूति रूपवान्, अरूपवान् सबै भगवानकै रूप हुन् ।[२९]

---

[२९] इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि । न्यायभ्दवतः किञ्चिभ्दाव्यं सदसदात्मकम् ॥
न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः ।

न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥

सोऽहं समाम्नयमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।

आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसंभवः ॥

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।

यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद्यथा नभः स्वान्तमथापरे कुतः ॥

नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदु र्न वामदेवः किमुतापरे सुराः ।

तन्मायया मेहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं त्वात्मसमं विचक्ष्महे ॥

यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः । न यं विदन्ति तत्वेन तस्मै भगवते नमः ॥

स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः । आत्माऽऽत्मन्यात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति च ॥

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । सदा तेदवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।

द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च ।

स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला नृलोकपालास्तललोकपालाः ॥

गन्धर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ।

ये वा ऋषीणामृषभाः पितृणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।

अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥

यत्किञ्च लोके भगवन्महस्व दोजः सहस्वद् बलवत् क्षमावत् ।

श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥ २।६ ३२–४४ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

द्वितीय स्कन्ध दशमोऽध्याय :

दशम अध्यायमा माथि बताइएको सृष्टि कसरी सम्भव भयो भन्ने जानकारी गराइएको छ । चैन्य परमात्माको शक्तिको र यो चैतन्यमा आएको इच्छा शक्ति नै सृष्टिको आश्रय हो भन्ने बुझाइएको छ । सृष्टि, प्रलय र स्थिति, सृष्टिका संवाहक र त्यसको खोजका समग्र ज्ञान भागवतमा छ । भागवतमा यसका लागि १० विष राखिएका छन् । यी विषयको ज्ञान गर्नुमा सृष्टि, सृष्टिकर्ता सबैको बोध हुन्छ भन्ने ज्ञान शुकदेवले परीक्षितलाई यसरी बताएका छन् :

शुकदेव भनछन् : हे परीक्षित यो भागवत पुराणमा सर्ग, विसर्ग, पोषण, ऊति, मन्वन्तर, ईशानुकथा, निरोध, मुक्ति, आश्रय यी दश विषय छन् । यसभित्र उक्त विषयहरूको वर्णन गरिएको छ ॥ १ दशौँ विषय जो आश्रय हो त्यसलाई ठीकसँग जान्नका लागि महात्माहरूले अरू नौ विषयको स्वरूपलाई कहीँ उदाहरण र अनुकूल अनुभवलेसजिलो रीतिसँग वर्णन गरेका छन् ।

सर्गः

मायाा(प्रकृतिशक्ति)को गुण ग्रहण गरेर परमेश्वरले आफूमा पञ्चमहाभूत[३०], पञ्चतन्मात्रा[३१], इन्द्रियहरू[३२], अहङ्कार[३३], महत्तत्त्व र सत्व, रज र तमस् गुण यी सबै उत्पत्ति गर्नु हुन्छ, त्यसलाई सर्ग भनिन्छ ।

विसर्गः

विराट पुरुषबाट उत्पन्न भएका ब्रह्माद्वारा भएको यो चराचरको सृष्टिको निमार्णलाई विसर्ग भनिन्छ ।

स्थितिः

उत्पन्न भएका पदार्थलाई मर्यादामा राख्नुलाई स्थिति भनिन्छ । यसबाट विष्णुको श्रेष्ठता पनि सिद्ध हुन्छ ।

पोषणः

भक्तहरूप्रति भगवान्‌को कृपालाई पोषण भनिन्छ ।

मन्वन्तरः

अनुगृहित भक्तहरूको धर्मको नाम मन्वन्तर हो ।

ऊतिः

कर्मद्वारा बन्धनमा पार्ने जीवहरूको वासनालाई ऊति भनिन्छ ।

ईशानुकथाः

भगवान्‌का भिन्नभिन्न अवतारहरूको चरित्र र भगवद्‌भक्तहरूको कथालाई ईशानु कथा भनिन्छ । बुझाउने क्रममा भावतमा यो बढी छ ।

निरोधः

---

[३०] पृथ्वी, जल, तेज वायु आकाश ।

[३१] शब्द,स्पर्श,रूप,रस,गन्ध ।

[३२] पाँच ज्ञानेन्द्रियः श्रोत्र,त्वक,चक्षु,जिह्वा र नासिका, ।
पाँच कर्मेन्द्रिय-पायु, उपस्थ,हस्त,पाद, र वाक् ।,

[३३] वैकारिक, राजसिक र तामसिक ।

भगवान्‌ले योगनिन्द्रा स्वीकार गरी प्रलयको शयन रहँदाको समयमा जीवहरू आफ्नो-आफ्नो उपाधिसहित परमात्मामा लीन हुनुलाई निरोध भनिन्छ ।

मुक्तिः

मायाजनित कर्तृत्त्व, भोक्तृत्व आदि अनाम भावलाई त्याग गरी परमात्माको वास्तविक स्वरूप साक्षात्कार गर्नु नै मुक्ति हो ।

आश्रय :

जसद्वारा यो चराचर जगत उत्पत्ति, पालन र नाश हुन्छ, त्यही परम ब्रह्म नै आश्रय हो । शास्त्रहरू उनै ब्रह्मलाई परमात्मा भनेर वर्णन गरिन्छ ।[३४]

आध्यात्मिक, आधिभौतिक[३५] र अधिदैव पुरुष र ब्रह्मः

चक्षु आदि इन्द्रियहरूको अभिमानी द्रष्टा जवि नै अध्यात्मिक पुरुष हो । इन्द्रियहरूको अधिष्ठाता देवता सूर्य आदिको रूपमा आधिदैविक पुरुष बन्दछ र नेत्रगोलक आदि दृश्य देह छ त्यो आधिभैतिक पुरुष बन्दछ । यसले यी दुवैलाई अलग-अलग गर्दछ ॥ यी तीनमा एउटाको पनि अभाव हुन गएछ भने हामीहरू शेष दुइटालाई देख्न पाउँदैनौँ । अतः यी तीनै ओटालाई साक्षीका रूपमा रहेर जो देख्दछ वा जान्दछ, त्यसैको नाम आश्रय वा ब्रह्म हो । स्वयं ब्रह्म नै सबैका आश्रय हुन् र उनको आश्रय भने अरू कोही पनि छैन । विराट् पुरुष जब ब्रह्माण्डलाई फुटालेर बाहिर निस्के तब शुद्ध सङ्कल्प गरी ती पुरुषले आफ्नो अयन अर्थात् निवासस्थाको इच्छाले अत्यन्त पवित्र जलको सृष्टि गरे । पुरुष अर्थात् नरबाट उत्पन्न भएको हुनाले जलको नाम नार राखिएको हो । आफूले सृष्टि गरेको नारलाई ती विराट पुरुषले आफ्नो अयन(वासस्थान) बनाएकाले उनको नाम नारायण भयो । यसरी हजार वर्षसम्म नारायणले त्यही जलमा वास गरे । उनै नारायणको कृपाले पञ्चतत्त्व, काल, कर्म, प्रकृति र जीव आफ्नो आफनो कार्य सम्पादन गर्न सक्तछन् । उनको उपेक्षा भएमा कसैको अस्तितत्व रहन सक्दैन ।[३६]

भगवान् पहिले एउटै थिए, योगशय्यबाट उठेपछि जब उनलाई अनेक रूप धारण गर्ने इच्छा भयो, तब उनले मायाको आश्रय लिएर अखिल ब्रह्माण्डको बीजस्वरूप आफ्नो सुवर्णसमानको

---

[३४] श्रीशुक उवाच
अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरोशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः॥ १
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥२
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्याद् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥३
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः । मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् । सतामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः॥५
निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शत्तिभिः । मुत्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः॥६
आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥७ द्वितीयस्कन्ध, १० अध्याय । श्रीमद्भावतमहापुराण ॥

[३५] १ आध्यात्मिकः इन्द्रिथहरू, २.आधिदिैविक : सूर्य आदि इन्द्रियका देवता, ३.आधिभूतः रूप,रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द ।

[३६] योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥८
एकमेकतराभावे यदा नेपालभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वश्रयाश्रयः॥९
पुरुषेऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्त्राक्षीच्छुचिःशुचीः॥१०
तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः॥ ११
द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥१२ द्वितीयस्कन्ध, १० अध्याय । श्रीमद्भावतमहापुराण ॥

तेजस्वी वीर्यलाई अधीभूत, अध्यात्म र आधिदैव, तीन भागमा विभक्त गरिपदिए । हे राजन् ! विराट पुरुषको एउटै वीर्य तीन भागमा कसरी विभक्त भयो, यो सुन । विराट पुरुष हलचल गर्न लागेपछि उनको शरीरभित्र रहेको आकाशबाट ओज[३७]सह[३८] र बल[३९]को उत्पति हुन गयो । त्यसपछि यी तीनै शक्तिहरू कारण मुख्य प्राण उत्पन्न भयो । जसरी सेवक आफ्नो स्वामीको पछिपछि लागेर हिड्छ, त्यसैगरी शरीरमा प्रभुतुल्य प्राण प्रबल रहेसम्म सेवक तुल्य समस्त इन्द्रियहरू आफ्नो-आफ्नो काममा प्रवृत्ति हुन्छन् ।, प्राण नै शिथिल भएको खण्डमा त इन्द्रियहरू पनि निश्चेष्ट भइहाल्दछन् । प्राणको वेगसँगै इन्द्रियादि सञ्चार हुनासाथ विराट् पुरुषलाई भोक-प्यासको अनुभव हुन लाग्यो । त्यसपछि खाने-पिउने इच्छा हुन लाग्यो । खाने पिउने इच्छा गर्नासाथ सबभन्दा पहिले उनका शरीरमा मुख उत्पन्न भयो । मुखबाट तालु र तालुबाट जिह्वा प्रकट भयो र त्यसपछि अनेक रस उत्पन्न भए । जिह्वाद्वारा नै यी समस्त रसको स्वाद लिइन्छ । विराट् पुरुषलाई बोल्ने इच्छा हुनासाथ उनको मुखबाट वाक्(इन्द्रिय), यसको अधिष्ठाता अग्नि देवता र यिनीहरूको विषय बोलाई उत्पन्न भए । पुरुषले जलमा शयन गर्ने समयमा यो इन्द्रिय र यसको अधिष्ठाता देवता दुवै धेरै कालसम्म रोकिएर रहेका थिए ।

प्राणवायु अत्यन्त जोरसँग चल्न लागेपछि नाकका दुइ वटा पोरा उत्पन्न भए । यसपछि उनलाई गन्ध सुँघ्ने इच्छा भयो तब नासिएकामा घ्राणेन्द्रियले वास गऱ्यो र त्यहाँ गन्धलाई फैलाउने घ्राणेन्द्रियको अधिष्ठाता वायुदेव प्रकट भए । पहिले विराट् पुरुषको शरीरमा प्रकाश थिएन । जब उनलाई आफ्नो मूर्ति तथा अन्य वस्तु हेर्ने इच्छा भयो । तब दुईवटा आँखा र चक्षु-इन्द्रिय र इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता सूर्य उत्पन्न भए । नेत्रद्वारा नै रूपको ग्रहण हुन्छ । जब ऋषिहरू वेदवाक्यद्वारा विराट् पुरुषलाई विउँझाउन लागे तब भगवानेलाई आफ्नो स्तुति सुन्ने इच्छा भएकाले दुई वटा कान, कानमा रहने श्रवण-इन्द्रिय र कर्णेन्द्रियका अधिष्ठातृ देवता दिशाहरू उत्पत्ति भयो । शब्द सुन्नु श्रोत्रेन्द्रियको विषय हो । यसपछि उनलाई समस्त वस्तुहरूको कोमलता, कठेरता,हलुकोपना, गह्रौंपना, तातोचिसो कुरा जान्ने इच्छा भयो । यसपछि शरीरमा छाला प्रकट भयो । यसपछि त्वगेन्द्रिय र त्यसका अभिष्ठाता वायु उत्पन्न भए । पृथ्वी जसमा रुखहरू उम्रन्छन्, त्यसैगरी छालामा रौंहरू उत्पन्न भए । यसले स्पर्शरूप विषय ग्रहण गर्दछ । भगवान्लाई अनेक प्रकारका काम गर्ने इच्छा हुनासाथ दुईवटा हात उत्पन्न भए । यी हातमा ग्रहण गर्ने शक्ति हस्तेन्द्रिय तथा यिनका अधिष्ठाता देवता इन्द्र प्रकट भए । यी दुवैको आश्रययले हुने ग्रहणरूप कर्म पनि उत्पन्न भयो । यसै गरी भगवान्लाई आफूलाई मन लागेको ठाउँमा जाने इच्छा भएकाले उहाँको दुई वटा चरण उत्पन्न भए । यी चरणका अधिष्ठाता देवता स्वयं यज्ञरूपी विष्णु भगवान् हुन् । मानिसहरू यही चरणन्द्रियद्वारा हिँडेर यज्ञ-सामाग्री जम्मा पार्दछन् । सन्तान, रति र स्वर्ग- भोगको इच्छा हुँने बित्तिकै विराट पुरुषको शरीरमा लिङ्ग उत्पत्ति भयो । यसमा उपस्थेन्द्रिय र प्रजापति एवं यसमा आश्रय रहने कामसुख उत्पन्न भयो । भगवानलाई पुत्र, स्त्रीसम्भोगको सुख यही इन्द्रिय र यसका अधिष्ठाता देवताको अधीनमा रहन्छ । उहाँलाई मल त्याग गर्ने इच्छा भएकले गुदद्वार उत्पन्न भयो । तत्पश्चात् यसमा पायु इन्द्रिय र यसका अधिष्ठा देवता मित्र उत्पन्न भए । मल त्यागको काम गुह्य इन्द्रिय र मित्रदेवताका आश्रयले हुन्छ । एक

---

[३७] इन्द्रिय-शक्ति ।

[३८] मनो-शक्ति ।

[३९] देह शक्ति ।

शरीरबाट अर्को शरीरमा जाने इच्छा भएकाले भगवान्को नाभिद्वार उत्पत्ति भयो । यसमा मृत्युदेवता सहित अपान इन्द्रिय उत्पन्न भए । नाभिदेशमा प्राण-वायु र अपान-वायुको बिछोड भएमा मृत्यु हुन्छ । विराट् पुरुषलाई अन्न-जल ग्रहण गर्ने इच्छा हुनासाथ उहाँका कोखा, आन्द्रा तथा नाडीहरू उत्पन्न भएर आए । नदीहरू आन्द्राका तथा समुन्द्र नाडीहरूका अधिष्ठाता देवता हुन् । तुष्टि आन्द्रा तथा नाडीहरू आश्रित विषय हुन् । भगवान्लाई आफ्नो मायाको विचार गर्न इच्छा भएकोले उहाँको हृदय उत्पत्ति भयो । त्यसमा मन इन्द्रिय र चन्द्रमा त्यसका देवता हुन् । कामना एवं सङ्कल्प त्यसका विषय हुन् । फेरी विराट पुरुषको शरीरमा त्वक, चर्म, मांस, रुधिर, मेदा, मज्जा र अस्थि यो सात धातु पृथ्वी, जल र तेजबाट प्रकट भए र प्राण वायु चाँहि आकाश, जल र वायुबाट उत्पन्न भयो । श्रोत्रादि गरिएका समस्त इन्द्रिय शब्द, रूप, रस, आदि विषयहरूलाई ग्रहण गर्दछन् । यी शब्दादि विषयहरू भूतादि आदिकरण अहङ्कारबाट उत्पन्न भएका हुन् । मन, हर्ष, शोकादि समस्त विकारहरूको उत्पत्ति स्थान हो तर बुद्धि विज्ञानज्ञापिनी अर्थात् परमार्थको ग्रहण गराउने अथवा समस्त पर्दाथलाई बोध गराउने हो ।[४०]

हे राजन यस प्रकारसँग मैले तिमीलाई भगवान्को स्थूल रूपको वर्णन सुनाएँ । यो विराट रूप बाहिरबाट पृथ्वी, जेल, वायु, आकाश, अहङ्कार, महत्तत्व र प्रकृति यी आठ आवरणले बेह्रिएको छ । यस बाहेक भगवानको अत्यन्त सूक्ष्म रूप पनि छ । यो अव्यक्त, निर्विशेष, आदि, मध्य र अन्त्य केही पनि नभएको नित्य छ । मन तथा वाणीद्वारा यो जान्न सकिँदैन । मैले तिमीलाई भगवान्का स्थूल, सूक्ष्म व्यक्त र अव्यक्त यी दुई रूपको वर्णन सुनाएँ । ती दुवै नै उहाँको माया-शक्तिद्वारा कल्पित र प्रकाशित भएका हुन् । यसै कारणले भगवान्को वास्तविक रूपलाई जानेको ज्ञानी भक्त पुरुषहरू यी दुई मध्ये कुनैलाई पनि परम इष्टरूपले ग्रहण गर्दैनन् ।

---

[४०] एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः। वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा ॥१३
अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु ॥१४
अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणे महानसुः॥१५
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः १६
प्राणेन क्षिपता क्षुत् तृडन्तरा जायते प्रभोः । पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ॥१७
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥१८
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग् व्याहृतं तयोः। जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥१९
नासिके निरभिद्येतां दोधुयति नभस्वति । तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः॥२०
यदाऽऽत्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः । निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः॥२१
बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः । कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः॥२२
वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः। तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृतः॥२३
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु बलमिन्द्रश्च आदानमुभयाश्रयम् ॥२४
गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् । पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥२६
निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।
उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥२६
उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् । ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥ २७
आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः । तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८
आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः । नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टि स्तदाश्रये ॥ २९
निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत । ततो मनस्ततश्चन्द्रः सङ्कल्पः काम एव च ॥ ३०
त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः । भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१
गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरुपिणी ॥ ३२ द्वितीयस्कन्ध, १० अध्याय । श्रीमद्भावतमहापुराण ॥

वास्तवमा भगवान् कर्महीन र निर्गुण ब्रह्म हुन् । आफ्नो माया-शक्तिलाई ग्रहण गरी उनी सकर्मक र अकर्मक बन्दछन् र ब्रह्मादि[४१] रूप धारण गरी वाच्य र वाचक, शब्द र अर्थको रूपमा प्रकट हुन्छन् र अनेक नाम, रूप तथा कियाहरूलाई स्वीकार गर्दछन् । उनै भगवान् प्रजापति, मनु देवता, ऋषि, पितृगण, सिद्ध, चरण, गन्धर्व, विद्याधर, असुर, गुह्यक, किन्नर , अप्सरा, नाग, सर्प, किम्पुरुष, उरग, मातृगण, राक्षस, पिशाच, प्रेत, भूत, विनायक, कुष्माण्ड, उन्माद, वेताल, यातुधान, ग्रह, पक्षी, मृग, पशु, वृक्ष पर्वत, सरिसृप इत्यादि जति संसारमा नामरूप छन् , ती सबैको सृजना गर्दछन् । [४२]

चर-अचर यी दुई प्रकारका तथा स्वेदज[४३] अण्डज[४४]आदि, उद्भिज[४५]जरायुज[४६] यी चार प्रकारका प्राणी एवं जल, स्थल र आकाशमा रहने प्राणी उनै भगवान्बाट प्रकट भएका हुन् । यी सबै योनिहरू उत्तम, मध्यम र अधम कर्महरूका फल हुन् । सत्त्वगुणको प्रधानताले देवता, रजोगुणको प्रधानताले मनुष्य र तमोगुणको प्रधानताले राक्षस योनी मिल्दछ । एउटा गुण अर्को गुणसँग मिलेको हुनाले प्रत्येक गुण उत्तम, मध्यम र अधम श्रेणीमा विभक्त भएको छ । यिनै भगवान् मनुष्य, देवता, पशु, पक्षी आदि अनेक रूपले अवतार लिएर धर्मरूपले सम्पूर्ण विषयको भोग तथा संसारको पालन गर्दछन् । प्रलयकालको समय आएपछि यिनै भगवान् आफूले उत्पन्न गरेका सबै वस्तुलाई कालाग्निस्वरूप इन्द्रको रूप ग्रहण गरी वायुले मेघमालाको संहार गरेझैँ आफूमैँ लीन गराइदिन्छन् । भगवतपरायण महात्माहरूले भगवान्को वर्णन यसरी नै गरेका छन् । तर तत्त्वज्ञानी पुरुषहरूको विचारमा सृष्टिको पालन, प्रलय गर्नेरूपमा उहाँको दर्शन गर्न उचित हुँदैन । मायातीत रूपतिर दृष्टि दिनुपर्दछ । सृष्टि रचनादि कर्मको निरुपण गरेर परमेश्वरमा सगुणनिर्गुण थाहा दिन र कर्तृत्वको भाव मेट्न नै यो वर्णन गरिएको हो, यो कर्तृत्वको प्रकाश मायाद्वारा नै आरोपित भएको छ । मैले उदाहरणका रूपले ब्रह्माको महाकल्पको अवान्तर कल्पहरूको वर्णन गरेको छु । महाकल्पमा प्रकृतिबाट महत्तत्त्वादिको उत्पत्ति हुन्छ एवं अवान्तर

---

[४१] ब्रह्म र जीव ।

[४२] एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३
अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् । अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥ ३४

अमुनी भगवद्रुपे मया ते अनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५

स वात्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक । नामरूपकिया धत्ते सकर्माकर्मकः परः ॥ ३६

प्रजापतीन्मनून् देवानृषीन् पितृगणान् पृथक् । सिद्धचारणगन्धर्वान् विद्याधासुगुह्यकान् ॥ ३७

किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान किम्पुरुषोरगान् । मातृ रक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८

कूष्मान्डोन्मादवेतलान् यातुधानान् ग्रहानपि । खगान्मृगान् पशुन् वृक्षान् गिरीन्नृप सरीसृपान ॥ ३९ द्वितीयस्कन्ध, १० अध्याय, श्रीमद्भावतमहापुराण ।

[४३] पसिनाबाट उत्पन्न हुने जुम्रा,,आदि ।

[४४] अण्डाबाट जन्मने परेवा आदि ।

[४५] भूमिमा जरा गएर उत्पन हुने वृक्षादि ।

[४६] मनुष्य ।

कल्प[४७]मा वैकृत चराचर जगत्को सृष्टि हुन्छ। प्रत्येक महाकल्प एवम् अवान्तर कल्पहरूको साथमा संक्षेप रूपले वर्णन गरेको छु। महाकल्पमा प्रकृतिबाट महत्तत्त्वादिको उत्पत्ति हुन्छ एवं अवान्तर कल्पमा वैकृत चराचर जगत्को मात्र सृष्टि हुन्छ। प्रत्येक महाकल्प एवम् अवान्तर कल्पको यही नै साधारण विधि हो।

परीक्षित ! कालको परिमाण, कल्प तथा त्यस अन्तर्गत मन्वन्तरको वर्णन पछि गरौँला, अहिलेलाई पद्मकल्पको वर्णन सुन। [४८]

नैमिषारण्यमा यो प्रसङ्ग सुनिरहेका मध्ये शौनकजीले सुतजीसँग एक जिज्ञासा राखे। भगवान्का परम भक्त विदुरजीले छाड्न गाह्रो पर्ने आफ्नो बन्धु वान्धवलाई छाडेर पृथ्वीका भिन्न–भिन्न तीर्थमा विचरण गरेको कुरा भन्नु भएको थियो। त्यस यात्रामा मैत्रेयजीसँग आत्मज्ञानको सम्बन्धमा उनको कुन ठाउँमा कुराकानी भएको हो ? विदुरले प्रश्न गर्दाभगवान् मैत्रेयजीले कुन-कुन तत्त्वको उपदेश गर्नुभयो ? । हे सौम्य ! विदुरको चरित्र हामीलाई सुनाउनुहोस्। उहाँले पहिले त आफ्ना बन्धु -वर्गलाई छाड्नुभयो र फेरिपछि उनीहरूकहाँ आउनुभयो, त्यसको कारण के हो हामीलाई भन्नुहोस्।

सूतनीले भन्नुभयो - हे सौनकादि ऋषि हो ! राजा परीक्षित्ले प्रश्न गर्दा महामुनि शुकदेवजीले प्रश्न अनुसार जे उत्तर दिएका थिए, त्यो सबै म तपाईँहरुलाई सुनाउँछु, सावधान भएर सुन्नुहोस्।[४९]

---

[४७] महाकल्पपछि प्राकृतिक सृष्टि यथावत रहेकै हुन्छ। अन्यकल्पका प्रारम्भमा चराचर प्राणीको नयाँ किसिमले वैकृत सृष्टि भन्ने भइरहन्छ।

[४८] द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः। कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः॥ ४०
सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः। तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा।
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते॥ ४१

स एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूपधृक। पुष्णाति स्थानपयन् विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः॥ ४२

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः। संनियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः॥ ४३

इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः॥ ४४

नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते। कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययाऽरोपितं हि तत्॥ ४५

अयं तु ब्राह्मणाः कल्पः सविकल्प उदाहृतः। विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता॥ ४६

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम्। यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो श्रृणु॥ ४७

[४९] शौनक उवाच
इदाह नो भवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः। चचार तीर्थानी भुवस्त्यक्त्वा बन्धून् सुदुस्त्यजान्॥ ४८

कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः। यद्वा स भगवानंस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह॥ ४९

यहाँसम्म प्राकृत र वैकृत सृष्टिको क्रम आयो । अब पद्मकलपको सृष्टि क्रम शुर हुन्छ । अब महत्तत्त्वादि प्राकृतिक सृष्टि यथावत छ तर वैकृति सृष्टि भने कसरी आएको छ ? यसलाई स्पष्ट पारिएको छ । यसरी द्वितीय स्कन्धको दशौँ अध्यायमा उत्पत्तिका रहस्यहरू रहेका छन् । अबको क्रम पनि सृष्टिकै छ । प्राकृतसृष्टिको परिचय दिएर ब्रह्माबाट पद्मकल्पमा भएको वैकृत सृष्टिका बारेमा मैत्रेयले विदुरलाई सुनाएको प्रसङ्ग छ ।

धर्म के हो ?

स एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूपधृक । पुष्णाति स्थानपयन् विश्वं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ।३॥५ । २ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

यो जगत र जगतमा रहेका प्राणीहरूको धारण, पोषण र व्यवस्थापनका लागि धर्म बनेर भगवान् आउनुभयो । वास्तवमा यावत वस्तु, पदार्थ र प्राणीहरूलाई उचित व्यवस्थापन गर्ने तत्त्व भनेकै धर्म हो । धर्म हराउना साथ सबै चिजको अस्तित्व पनि सकिन्छ त्यसैले धर्मनिरपेक्ष हुनु भनेको सबैको परिचय सकिनु हो । धर्मलाई सम्प्रदाय र राजनीतिलाई पाटी संझने मानिसहरूले धर्म र राजनीति नाशेका छन् । यहाँ आएको भगवान् यो ब्रह्माण्डलाई आफ्नो स्थानमा टिकाएर राख्ने मूल शक्ति हो । व्यक्तिलाई भगवान् ठान्नेहरूले त्यो मूल शक्तिलाई बिर्सिइरहेका छन् । यसर्थ भगवान् र धर्म नचिन्नेले मानिसलाई पनि चिन्न सक्तैन । भगवान् मानिसले बनाएको शक्ति होइन र कल्पित तत्त्व पनि होइन । यो मूल सत्य हो । धर्म मानिसको उपज होइन । यी दुवै प्रकृतिका मूल आधार शक्ति हुन् । भगवान् मूल शक्ति हो भने धर्म यसको स्वरूप हो ।

अब तृतीयस्कन्धमा पनि सृष्टिकै सन्दर्भ जोडिएको छ । तृतीय स्कन्धको पाँचौँ अध्यायमा विदुरले महर्षि मैत्रेयऋषिसँग सृष्टिकै विषयमा प्रश्न गरेका छन् । विदुरको जिज्ञासा मेटाउँदै मैत्रेय भन्छन् : यो देखिएको सृष्टि हुनुभन्दा पहिला भगवान् मात्रै हुनुहुन्थ्यो । सृष्टि हुनुभन्दा पहिला उहाँ एक्लै हुनुहुन्थ्यो । त्यो समयमा यो जगत् एक भगद्रुपमै थियो । आफू एक्लो भएकाले आफ्नो मायाशक्तियुक्त चित शक्ति(भगवद् चेतन शक्ति(ज्ञान))ले आफू नै सत्य र असत्यरूपवाला हुनुभयो । यसर्थ यो सृष्टि भगवान्को इच्छाको द्योतक हो ।

प्राकृत सृष्टि :

सत(भगवान् वा पुरुष) र असत(प्रकति वा त्रिगुण) रूप नै माया हो । यही माया सिर्जना गरी भगवान्ले यो जगतको निर्माण गरेका हुन् ।[५०] मायामा सत्त्व, रज र तम गरी तीन गुण रहेका छन् । परमात्माको अंशरूप पुरुषले त्यसमा (माया वा गुणमा) चैतन्य प्राप्त हुने बीज स्थापित गऱ्यो । अनि कालका कारण माया वा त्रिगुणमा क्षोभ(हलचल)उत्पन्न भयो । प्रकृति र पुरुष(

ब्रुहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् । बन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवागतवान् पुनः ॥ ५०

सूत उवाच

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः । तद्वोऽभिधास्ते श्रृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१

[५०]भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मानं । आत्मेच्छानुगतावात्मानानामत्युपलक्षणः ॥
स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद् दृश्यमेकराट् । मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥
सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका । माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः ॥३। ५।२३–२५ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

भगवान् र माया)का संयोगले यो अव्यक्त माया(प्रकृति)बाट महत्तत्त्व जन्मियो । यो अज्ञान नाशक विज्ञान हो[५१] । यो महत्तत्त्व त्रिगुण, चिदाभास(ब्रह्मको प्रतिबिम्ब) र कालको अधीनमा रहन्छ । यसमा भगवान्(परमात्मा)को दृष्टि पऱ्यो त्यसैले यसमा विकार आयो । प्रकृति, पुरुष र कालको योग भएर यसबाट अहङ्कार[५२] जन्मियो । अहङ्कार कर्ता, कारण र कार्य बनेर वैकृत, राजसिक र तामसिक तीन भेद युक्त छ । यसको कार्य भनेको अधिभूत हो भने कारण भनेको अध्यात्म र कर्ता भनेको अधिदैव हो । यो अहङ्कार कार्य, कारण र कर्तारूप भएकाले यसबाट पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रिय र मन जन्मिए । यी सबै अहङ्कारका विकार वा अहङ्कारबाट जन्मिएका हुन् । माया वा प्रकृतिमा रहेका तीन गुण अनुसार यो अहङ्कारका वैकारिक(सत्त्व) तैजस(रजस) र तामस(तम) गरी तीन भेद भए ।

वैकारिक अहङ्कारः

वैकारिक अहङ्कारबाट मन उत्पन्न भयो र यसैबाट विषयको ज्ञान लिने इन्द्रिका अधिष्ठता देवहरू[५३] पनि उत्पन्न भए । यही कर्ता हो त्यसैले यो अधिदैव हो ।

तैजस अहङ्कारः

तैजस(रजस)अहङ्कारबाट ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियहरू उत्पत्ति भए । यही अध्यात्म हो । यो कारणरूप अहङकार हो ।

तामस अहङ्कारः

तामस अहङ्कारबाट शब्दादि[५४] विषय र पञ्चमहाभूतहरू उत्पन्न भए । यही अधिभूत हो । यही अहङकारको कार्य हो । यही कार्यरूप तामस अहङ्कारबाट शब्दको उत्पत्ति भयो । शब्दबाट व्यापक आत्माको बोध गराउने आकाशतत्त्वको उत्पन्न भयो । यसमा भगवतदृष्टि पर्नासाथ आकाशतत्वबाट काल र मायाको योग भएपछि स्पर्श तन्मात्राको उत्पत्ति भयो । यसरी नै स्पर्श तन्मात्रामा विकार आएर वायुको उत्पत्ति भयो । वायुमा विकार आएकाले रूप तन्मात्रा उत्पन्न भयो र यसबाट लोक प्रकाशक नेत्र रूप तेज पनि उत्पन्न भए । यसमा परमात्माको दृष्टि परेपछि वायुसहित तेज, काल, माया र चित्तअंशको योगले गन्धयुक्त पृथ्वी उत्पन्न भयो । आकाश आदि पञ्चतत्त्वमा क्रमशः पछिपछि उत्पन्न हुँदै आएका तत्त्वहरूमा अगाडिका गुणहरू समाहित हुँदै आएका हुन्छन् । यी महतत्त्वादि अभिमानी देवताहरू ब्रह्मकै अंश हुन् । यिनीहरूले भगवान्को काललिङ्ग (रूपान्तरण) मायालिङ्ग(विक्षेप), अंश लिङ्ग(चेतना) सबै गुण धारण गरे । अर्थात् कालले रूपान्तर गर्ने, माया(प्रकृति)ले विक्षेप(विह्वल वा तरङ्गित) अंश(चेतन वा ब्रह्मांश)ले चेतना दिने काम गरे । तर यी वैकारिक, तैजस र तामस गुणहरू भिन्नभिन्न रहेकाले विश्व रचनारूप काम सफल भएन । यसपछि देवताहरूले भगवानको स्तुति गरे ।[५५] उनीहरूले स्तृतिमा भने

---

[५१] यसलाई जीवतत्त्व वा बुद्धि तत्त्व पनि भनिन्छ ।

[५२] चेतनशक्ति ।

[५३]

[५४] शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध र आकाश, वायु, तेज, जल र पृथ्वी ।

[५५] कालवृत्यात् तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥
ततोऽभवन् महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात् । विज्ञानात्माऽऽत्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः ॥
सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः । आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया ॥
महत्तत्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत । कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसाश्र्चेत्यहं त्रिधा । अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ।

भगवान यी त्रिगुण भिन्नभिन्न छन् । यसकारण उनीहरूमा विरुद्ध स्वभाव भएकाले आपसमा संयोग हुन सकेको छैन त्यसैले यो ब्रह्माण्ड तयार हुन सकेको छैन । सत्वादि गुण र माया शक्तिमा ज्ञानमा महत्ततत्त्वरूप वीर्य प्रधान गर्नुभयो । यसमा हामी देवता जुन कामका लागि उत्पन्न भयौं, त्यो सफल भएको छैन । यो ब्रह्मााण्ड निर्माण गर्ने शक्ति र ज्ञान दिनुहोस् । यो स्तुतिका कारण महत्तत्त्वदेखि पञ्चमहाभूतलाई एकत्रित गराउनका लागि सबैमा सूत्ररूपले प्रवेश गर्नु भएको प्रसङ्ग छ अध्यायमा रहेको छ ।

तृ**तीयस्कन्धको छ अध्याय**मा मैत्रेयले विदुरलाई सृष्टि रचनाको प्रक्रिया बताएका छन् । जबसम्म तत्त्वहरू भिन्न स्वभावले अलग रहे तबसम्म सृष्टि वा ब्रह्माण्ड रचना हुन सकेको थिएन । यो देखेर ईश्वरले आफू अव्यक्त रही काल शक्तिलाई स्वीकारी महत्तत्व, अहङ्कार, दश इन्द्रिय, पञ्चमहाभूत, पञ्चतन्मात्रा र मनलाई एकत्रित गराई यी तेइस तत्त्वमा आफू[५६]प्रवेश गर्नुभयो । प्रवेश हुनासाथ तिनीहरूभित्र रहेको लुप्त शक्ति जागृत भयो । एकातात्मक रूपले त्यस २३ तत्त्वबाट भगवद् अंशरूप अधिपुरुष[५७] (विराट पुरुष/शरीर) उत्पन्न भयो । २३ तत्त्वको क्षोभ नै विराट पुरुष हो । यही विराट शरीरमा चराचर जगत अडेको छ । यो विराट पुरुष एक अण्डका रूपमा जलभित्र रह्यो । यो सबैको आश्रय रूप हो । सारा जीवहरू लिएर हजार दिव्य वर्ष त्यो विराट पुरुष जलमा बसे ।

विराटपुरुष र उसका भेदः

विश्वरचना गर्ने उक्त तत्त्वहरूको गर्भ भनेको विराट पुरुष हो । यो विराट पुरुष ज्ञानशक्ति, क्रिया शक्ति र आत्मशक्तिले सम्पन्न थियो थियो । यी ज्ञान, क्रिया, र आत्माशक्तिका कारण विराट पुरुषले आफूलाई एक, दश र तीन प्रकारले विभक्त गरे ।

त्यो पुरुष ज्ञानशक्तिद्वारा चैतन्य रूपले एक छ । क्रियाशक्तिद्वारा प्राण भेदले दश प्रकारको छ । यसैगरी आत्मशक्तिद्वारा अध्यात्म, अधिदैव र अधिभूत तीन प्रकारको छ । यो विराटपुरुष नै प्रथम जीव हो । यो ज्ञान, क्रिया र आत्मशक्तिले सम्पन्न छ । सबै प्राणीको आत्मा जीवरूप भएकाले भगवद् अंश प्रथम पटक अवतार भएकाले यो भगवत अवतार हो ।[५८]सम्पूर्ण भूत समूह यसैमा निवास गर्छ । यसरी विराटपुरुषका अध्यात्म,[५९] अधिभूत,[६०]अधिदैव[६१]रूपले तीन भेद छन् । यही प्राणरूपले दश प्रकार[६२]को र हृदयरूपले एकरूपको छ ।

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ॥
तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकमर्मयानि न चः । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतःखं लिङ्गमात्मनः ॥
कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः । नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥
अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः । ससर्ज रसतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥
अलिनानिवतं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् । आधात्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥
ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् । महीं गन्धगुणमाधात्कालमायांशयोगतः ॥
भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरम् । तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणन् विदु : ॥
एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिङ्गिनः । नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम् ॥३।५।२६– ३७श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[५६]आत्मा ।

[५७] यसमा ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति र द्रव्यशक्ति समाहित हुन्छ । सत्वगुण ज्ञानशक्ति, रजोगुण क्रियाशक्ति र तमोगुण द्रव्यशक्ति हुन् ।

[५८]अण्ड जलभित्र रहेकाले ईश्वरले जीवरूपमा पहिलो अवतार जलमा नै लिएको छ । हरेक जीव संसारमा अवतरण हुनु अगाडि आमाको गर्भमा जलराशीमै रहेको हुन्छ ।

[५९]चैतन्य जगत् वा ब्रह्म ।

[६०]जड जगत् वा ब्रह्मको माया ।

तीन भेदमध्ये दश इन्द्रिय सहित मन अध्यात्म एक हो भने इन्द्रियका विषय(शब्द आदि) र पञ्चमहाभूतहरू अधिभूत दोस्रो हो र इन्द्रियका देवता अधिदेव तेस्रो भेद हो ।[६३]

यसपछि चेतनशक्तिका तेजले प्रकाशित गराउनुभयो र म भन्ने ज्ञान दिनुभयो ।

विराटपुरुषका अङ्ग र लोकपाल

यसपछि सबैभन्दा विराटपुरुषको मुख उत्पक्ति भयो र त्यस मुखका लोकपाल अग्नि आफ्नो वाक्शक्तिसहित त्यहाँ प्रवेश गरे । तालु उत्पन्न हुनासाथ त्यहाँ रसेन्द्रियशक्तिका साथ लोकपाल वरुणको प्रवेश भयो । यसपछि नाक उत्पन्न हुनासाथ घ्राणेन्द्रियशक्तिका साथ त्यहाँ लोकपाल अश्विनीकुमार प्रवेश गरे । यसपछि नेत्र उत्पन्न भयो । नेत्र उत्पन्न हुनासाथ चक्षुरिन्द्रियशक्तिका साथ त्यहाँका लोकपा सूर्यको प्रवेश भयो । यसपछि त्वचा उत्पन्न हुनासाथ त्वगिन्द्रियशक्तिका साथमा लोकपाल वायुको प्रवेश भयो । यसपछि कान उत्पन्न भयो । कान उत्पन्न हुनासाथ शब्दको ज्ञान गराउने श्रवणेन्द्रियशक्तिका साथ लोकपाल दिशाहरू प्रवेश गरे । यसपछि चर्म प्रकट हुनासाथ सारा औषधिहरूका साथमा अधिदेवता[६४]हरू रोम(रौँ) छिद्रबाट प्रवेश गरे । यसैबाट चिलाएको र स्पर्श सुखको अनुभव हुन्छ । यसपछि लिङ्ग उत्पन्न भयो । यो उत्पन्न हुनासाथ वीर्यशक्ति सहित त्यहाँ लोकपाल प्रजापति प्रवेश गरे । यसद्वारा जीव रतिआनन्दको अनुभव गर्छ ।

यसपछि विराट पुरुषको गुदा उत्पन्न भयो । यसको उत्पत्ति हुनासाथ पायुइन्द्रियशक्ति सहित त्यहाँका लोकपाल मित्रदेवता प्रवेश गरे । जसले मलत्याग गर्छ । यसपछि हात उत्पन्न भयो । हात उत्पन्न हुने वितिक्कै त्यहाँ ग्रहण र त्यागशक्तिसहित लोकपाल इन्द्र प्रवेश गरे । यसैले जीविका वृतिको काम गर्छ । यसै गरी चरण प्रकट हुनासाथ गतिशक्तिका साथ त्यहाँका लोकपाल लोकेश्वर विष्णु प्रवेश गरे । यसैले इच्छित ठाउँमै पुर्‍याउँछ । एवं रितले बुद्धि प्रकट हुनासाथ बुद्धिशक्ति साथ त्यहाँ विषय बोधशक्ति साथ लोकपाल ब्रह्माको प्रवेश भयो । यसैले जीवले विषयको बोध गर्छ । हृदय प्रकट हुनासाथ मनशक्तिसहित लोकपाल चन्द्रमा प्रवेश गरे । यही मनका कारण जीव यसो वा उसो गरुँ भन्ने सङ्कल्पविकल्पका कर्म गर्छ ।

यसपछि विराट पुरुषमा अहङ्कार उत्पन्न भयो । त्यहाँ क्रियाशक्तिका साथमा लोकपाल अभिमान(रुद्र)ले प्रवेश गरे । यसले कर्तव्य स्वीकार गर्छ । यसै गरी चित्त प्रकट भयो । चित्त

---

[६१]शक्ति वा पुरुष ।

[६२] प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, यी पाँच प्रमुख भेद र नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय यी पाँच सूक्ष्म भेद ।

[६३] ऋषिरुवाच (श्रीशुक उवाच)

इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः । प्रसुलप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ १
कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गुणं युगपदाविशत् ॥ २
सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारुपेण तं गणम् । भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३
प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः । प्रेरितोऽजनयात्स्वाभिर्मात्राभिरधिपुरुषम् ॥ ४
परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः । चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः॥ ५
हिरण्यमयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् । आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ६
स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् । विबभाजात्मनाऽऽत्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७
एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ।आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८
साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा । विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥ ३।६।१–९ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[६४] वस्तु वा कार्यका देवता ।

उत्पन्न हुने बित्तिकै त्यहाँ चित्तशक्तिका साथमा लोकपाल विष्णु प्रवेश गरे । यसले विज्ञान चेतनाको अनुभव हुन्छ ।

विराटपुरुषबाट लोक र लोकपालः

विराट पुरुषको शिरबाट स्वर्ग, पाउबाट पृथ्वी, नाभिबाट आकाश उत्पन्न भए । विराट पुरुषमा रहेका सत्व, रज र तम यी तीन गुणबाट देव, मनुष्य, पितृ, प्रेत आदि उत्पन्न भए । सत्त्व गुणबाट देवता उत्पन्न भए भने यी स्वर्गमा रहे । रजोगुणबाट मनुष्य र यज्ञीय कुरा उत्पन्न भए । यी पृथ्वीमा रहे । तमोगुणबाट रुद्र पार्षद, भूत, प्रेतहरू उत्पन्न भए । यिनीहरू अन्तरिक्षमा बसे । यसरी सत्वगुणीको स्थान स्वर्ग, रजोगुणीको स्थान पृथ्वी र तमोगुणीको स्थान अन्तरिक्ष रहेको छ ।

विराटपुरुष र त्यसका रक्षाशक्ति र रक्षकः

विराट पुरुषको मुखबाट वेदशक्ति र वेदको मनन गर्ने वेदधर्म रक्षक ब्राह्मण उत्पन्न भए । बाहुबाट रक्षाशक्ति र रक्षाधर्मका रक्षक क्षेत्री उत्पन्न भए । तिघ्राबाट बणिकवृत्ति र बणिकधर्म रक्षक वैश्य उत्पन्न भए । चरणबाट श्रम वा सेवाशक्ति र श्रमसेवाधर्म रक्षक शुद्र उत्पत्ति भए ।[६५] उनीहरूको धर्म आफ्नै क्षेत्रको स्वकर्म हो ।
यी विराट पुरुषले काल, कर्म र स्वभाव शक्ति रहेको योगमायाको प्रभावलाई प्रकट गर्छ । यो साह्रै दुर्बोध्य छ तापनि हे विदुर ! गुरुमुखबाट सुनेजति तपाईंलाई सुनाएँ ।

---

[६५] स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः । विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥
अथ तस्याभितप्तस्य कति चायतनानि ह । निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतःश्रृणु ॥
तस्यान्गिरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् । वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥
निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः । जिह्वयांशेन च रसं ययासौ प्रतिपद्यते् ॥
निर्भिन्ने अस्विनौ नासे विष्णोशाविशतां पदम् । घ्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥
निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः । चक्षषांशेन रुपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥
विर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत । प्राणनांशेन संस्पर्श येनासौ प्रतिपद्यते ॥
कर्णावस्य विनिर्भिनौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः । श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥
त्वचमस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥
मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् । रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिप्रद्यते ॥
युदं पुंसोविनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् । पायुनांशेन येनासौ विसर्गँ प्रतिपद्यते ॥
हस्तावस्य विनिर्भिन्नविन्द्रोः स्वर्पतिराविशत् । वार्तयांशेन पुरुषो यया वृतिं प्रपद्यते ॥
पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् । गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥
बुद्धिंचास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ।बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ।
हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् । मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥
आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽभिशत्पदम् । कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥
सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महाधिष्ण्यमुपाविशत् । चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥
शीर्ष्णोऽस्य द्यौधरा पद्भ्यां स्वं नाभेरुदपद्यत । गुणनां वृत्तयो येषु प्रयीयन्ते सुरादयः ॥
आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिर । धरां रजः स्वभावेन पणयो ये च तानन् ॥
तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः । उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः ॥
मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरुद्वह । यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः ॥
बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः । यो जातस्त्रायते वर्णान् पौरुषः कण्टकक्षतात् ॥
विशोऽवर्तत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः । वैश्यस्तदुद्भवो वार्ताँ नृणां यः समवर्तयत् ॥
पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये । तस्यां जातः पुरा शुद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥ ३।६।१०–३३ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

७ अध्याय २२ यो विदुर भनेका छन् : मैले बुझें विराटपुरुषलाई वेदले आदि पुरुष भनेको छ । त्यसैमा यी सबै लोक अडेका छन् । यसैमा इन्द्रिय, इन्द्रियका विषय र इन्द्रियाभिमानी देवता, दशप्राण रहेका छन् । अब उनका विभूति सुन्न मन लागेको छ । जसका कारण यो ब्रह्माण्ड व्याप्त भयो । २४सम्म

जीव के हो ?

यो स्थुल शरीरबाहेक भगवान्‌को परम सूक्ष्म शरीर पनि छ । हातखुट्टा नदेखिने भएकाले र सुन्न नसकिने अव्यक्त भएकाले यो सूक्ष्म शरीर हो । यसमा आत्माको आरोप भएकाले यसलाई जीव भनिन्छ । यही जन्म मृत्युमा पटकपटक घुमिरहन्छ ।

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुण व्यहितम ।
अदृस्टाश्रुतवस्तुत्वास जीवो यत्पुनर्भव ॥ ३।२२

विराटपुरुषबाट सृष्टिको विस्तारः

यसको उत्तर दिँदै तृतीस्कन्धको आठौँ अध्यायमा पद्मकल्पको विस्तार ल्याएर विदुरलाई मैत्रेयले बताएका छन् : यो पृथ्वी जलमा थियो । नारायण शेषशय्यामा हुनुहुन्थ्यो, त्यसबेलामा योगनिद्रामा उहाँले आँखा चिम्लनु भएको थियो । जसरी आगो दाहशक्ति लुकाएर काठमा रहन्छ त्यसै गरी नारायणले सम्पूर्ण प्राणीका सूक्ष्म शरीरलाई आफूमा लिन गरी रहनुभएको थियो । उहाँले सृष्टिको समयमा आफूमा रहेको कालशक्ति जागृत गर्नुभयो । ज्ञानशक्तिसहित एकहजार चतुर्युग ४३३,२९६,००० वर्ष (ब्रह्माको एकदिन) जलमा शयन गरेपछि आफैँले कर्म(क्रिया)शक्ति साथमा लिएर सृष्टि आरम्भ गर्नुभयो । नारायणलाई कर्मशक्तिले नै व्युँझाएको हो । त्यस बेला सबै लोक र सूक्ष्म शरीरादि तत्त्वहरू आफूमा थिए । तिनीहरूलाई प्रकट गर्न कालको आश्रय लिई रजोगुण क्षोभित भई नाभिबाट कमल उत्पत्ति भयो ।

कर्मशक्तिलाई जाग्रत गराउने कालशक्तिको सहारा लिएर उत्पत्ति भएको कमलको सूर्यसमान तेज थियो । त्यो प्रकाशले त्यो विशाल जलराशी प्रकाशित भयो । त्यो कमलमा अन्तर्यामी नारायणको प्रवेश भएको थियो । त्यसैले वेदज्ञान भएका वेदमूर्ति, ब्रह्मा त्यस कमलमा उत्पत्ति हुनुभयो । जुन ब्रह्मालाई स्वयम्भूवः भनिन्छ । त्यस समयमा ब्रह्माबाहेक चारैतिर केही थिएन त्यसैले वरिपरि हेर्दा ब्रह्माले कतै केही देखेनन् ।

चारैतिर हेर्न उद्यत भएकाले चारैतिर मुख(अनुहार)बने । त्यस बेला आदिदेव ब्रह्माले कमलको आदि अन्त र आफ्नो स्वरूपको रहस्य थाहा पाएनन् । यो कमलको आधार कहाँ छ ? म को हुँ ? ज्ञानशक्तिका कारण जान्न उत्सुक भए । कमलको आश्रय थाहा पाएपछि रहस्य खुल्छ भन्ने ठानेर कमलको डाँठको प्वालभित्र प्रवेश गरी त्यसको आधार खोज्न थाले । जति खोजे पनि आधार भेटिएन भनिन्छ खोज्दाखोज्दै हजार वर्ष वित्यो ।

काल नै वास्तवमा नारायणको चक्र हो । यसले आयु क्षिण गर्छ । त्यसपछि ब्रह्मा फर्किएर आफ्नै आसनमा आई बसे । यसपछि एकाग्रत चित्तले चिन्तन गर्दै समाधिमा पुगे । यसरी सयवर्ष बसेपछि ज्ञान प्राप्त भयो । आफ्नै अन्तः करणमा आफूले खोजि गरेका परमात्मालाई भेटे । त्यहाँ ब्रह्माले विशाल जलराशीमा शेष देखे । त्यसलाई शय्या बनाएर विशेष पुरुष(विराटपुरुष)ले शयन गरेको देखे । विशेष पुरुषको शिरमा मणिको उज्वल कान्ति देख्नुभयो । त्यस मणिको उज्यालोले चारैतिर उज्यालो देखिएको थियो । यो उज्यालो चन्द्रसूर्य भन्दा कैयौँ गुणा बढी प्रभावान् थियो ।[६६] त्यो समयमा जगत्को रचना गर्ने इच्छा भएका ब्रह्माजीले भगवान्को नाभिसरोवरबाट उत्पन्न भएको कमल, जल, आकाश, वायु, र आफ्नो शरीर यी पाँच पदार्थ मात्र देखे । यी पाँच नै सृष्टिका आवश्यक कुरा हुन् भन्ने मानेर अचिन्त्य भगवान् नारायणको स्तुति गरे ।[६७]

तृतीय.स्कन्धको नौ अध्यायमा ब्रह्माले नायणको स्तुति गर्दै भनेका छन् : तपाईँको शरीर म लगायत अनेकौँ अवतारको मूलकारण हो । विश्वको कारण संभिएर म तपाईँकोमा आएको छु ।[६८]

---

[६६] मैत्रेय उवाच
उदाप्लुतं विश्वमिदं तदाऽसीद् यन्निद्रियामीलितदृङ् न्यमिलयत् ।
अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीह ॥
सोऽन्तशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ।
उवास तस्मिन् सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥
चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ।
कालाख्ययाऽऽसादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे ॥
तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनियान् ।
गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात्॥
स पद्यमकोशः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधनेन ।
स्वरोचिशा तत्सलिलं विशालं विद्योतयनर्क इवात्मयोनिः ॥
तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राविविशत्सर्वगुणावभासम् ।
तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥
तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥
तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ।
उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्भाविददादिदेवः ॥
क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु ।
अस्ति ह्यधस्तादिह किञ्जनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् ॥
स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडिभिरनन्तर्जलमाविवेश ।
नार्वाग्गतस्स्तत्खरनालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः ॥
तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेभिः ।
यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥
ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ।
शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारुढसमाधियोगः ॥
कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरुढबोधः ।
स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्नपूर्वम् ॥
मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुशं शयानम् ।
फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ ३।८ १०–२३ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[६७] तर्ह्येव तन्नाभिसरः सरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च ।
ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्ग दृष्टिः ॥३२
स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ।
अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥३३ तृतीयस्कन्ध ८ अध्याय, श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[६८] नातः परं परमयद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्र मविकल्पमविद्धवर्चः ।
पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रिययात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ॥३।९।३ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

भोक प्यास कफ, वात, पित्त यी तीन धातु र शीत, ग्रीष्म, आँधी, वर्षा दु:सह क्रोधले संसारलाई पीडा दिइरहेको छ ।[६९] सदासर्वदा आफ्नो स्वरूपका प्रकाशले प्राणिमा रहने भेदको अन्धकार हटाएर ज्ञानाश्रय ज्ञानपुरुषलाई मेरो नमस्कार छ । भगवान् तपाईँ यो जगतको उत्पत्ति, स्थिति र प्रलयको निम्ति आफ्नो मूल प्रकृतिलाई स्वीकार गरी म, विष्णु र महादेवको त्रिरूप प्रधान शाखामा विभक्त हुनुभयो । यसरी नै प्रजापति र मनु आदि शाखामा विभक्त हुनुभयो ।[७०]

आफूले बनाएको सेतु वा धर्ममर्यादाको रक्षाका लागि पशु, पक्षी मनुष्य, देवता आदि जीव योनीमा आफ्नै इच्छाले अवतार लिई अनासक्त भावले लीला गर्नुभयो । यस्ता भगवानलाई नमस्कार छ । [७१] यसरी आफ्नो अन्त: करणमा देखेका ती विशेष पुरुषको यसरी स्तुति गरिसकेपछि । भगवान्ले दर्शन् दिनुभयो र तप गर तिम्रो कर्म सफल हुनेछ भनी सान्त्वना पनि दिनुभयो । यही विषयमा दश अध्यायमा विदुरले मैत्रेयलाई प्रश्न गरेका छन्: भगवान् ब्रह्मालाई दर्शन र ज्ञान दिएर अन्तर्धान भएपछि ब्रह्माजीले शरीर र मनबाट कति प्रकारका सृष्टि गरेका छन् : यो समयमा यस विषय विज्ञ हजुर नै हुनुहुन्छ । विदुरको जिज्ञासा मेटाउँदै मैत्रेयले भने: नारायणले भने बमोजिम ब्रह्माले सयवर्ष तपस्या गरे । यसपछि आफ्नो आश्रयस्थल कमल र जल दुवै कालशक्तिको प्रभावले वायुले हल्लाइरहेको देखे । यसपछि तपोबल र मनमा रहेको विज्ञानबलद्वारा त्यस वायुलाई आफूमा समेटे(पिए) । यसपछि पूर्वकल्पको सृष्टि यही कमलमा थियो । यो कुरा जानेर त्यही कमलद्वारा तीनलोकको रचना गर्ने निर्णय लिए । यसपछि कमलकोशमा प्रवेश गरे । त्यो कमललाई तीन भागमा विभक्त गरे । यो कमल १४ भूवन बनाउन सकिने जस्तो ठूलो थियो । शास्त्रले यी तिनै लोक जीवहरूको आश्रय हो भनेका छन् ।

कालशक्ति :

कालशक्तिको प्रभाव विदुरलाई आश्चर्य लाग्दो भयो त्यसैले कालशक्तिका बारेमा सुन्ने इच्छा बढ्यो । यसर्थ यस बारेमा मैत्रेयसँग विदुरले जिज्ञासा राखे । मैत्रेय भने: सत्त्वादि गुणहरूको महत्तत्वादिरूप परिणाममा व्यक्तहुनु नै काल[७२] हो । यसको आदि अन्त्य छैन । यही काललाई निमित्त बनाएर लीलाका लागि यो जगत भगवानले उत्पन्न गर्नुभयो । वास्तवमा यो विश्व भगवान्कै मायाले लीन भई ब्रह्मरूपमै स्थित थियो । त्यसैलाई अव्यक्तरूप कालद्वारा

---

[६९] क्षुतृड्त्रिधातुरिमा मुहुरर्द्यमाना: शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ।
कामाग्निनाच्युत रुषा च सुदुर्भरेण सम्पश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥३ ।९।८पूर्ववत् ।

[७०] शाश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेद मोहायबोधधिषणाय नम: परस्मै ।
विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीला । रासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥९।१४
यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।
ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यपावृतमृतं तमजंप्रपद्ये ॥३।९।१४,१५ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[७१] यस्माद्बिभेम्यहमपि द्विपरार्द्धधिष्ण्यमध्यासित: सकललोकनमस्कृतं यत् ।
तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥३।९।१८पूर्ववत् ।

[७२] ब्रह्मको सगुण अवस्था नै काल हो । ब्रह्मको अव्यक्त अवस्थामा काल छैन ।

भगवान्‌द्वारा नै प्रकट गरेको हो । यो जगत अहिले जस्तो छ पहिले पनि यस्तै थियो । यो सृष्टि सृष्टि प्राकृत, वैकृत र प्राकृतवैकृत गरी दश प्रकारको छ ।[७३]

सृष्टि प्राकृत, वैकृत र प्राकृतवैकृत

यो सृष्टि प्राकृत र वैकृत गरी नौ प्रकारको छ । यसमा एक सृष्टि प्राकृतवैकृत पनि छ । यी तीन भेदले सृष्टि दश प्रकारको हुन गएको छ । काल, द्रव्य र गुणद्वारा यस विश्वको नित्य, नैमित्तिक र प्राकृतिक तीन प्रकारको प्रलय हुन्छ । कालचक्रका सृष्टि र प्रलय नियमित प्रक्रिया हुन् ।

प्राकृत सृष्टिः

प्राकृत सृष्टिमा पहिलो सृष्टि महत्तत्त्व'१' हो । परमात्मा सत्ताका कारण सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणमा विषमता हुनु नै महत्तत्त्व हो[७४] । दोस्रो सृष्टि अहङ्कार'२' हो । यसबाट पञ्चतत्त्व[७५] दशेन्द्रिय उत्पत्ति हुन्छन् । तेस्रो सृष्टि भनेका विषय वा तन्मात्रा'३'[७६] हुन् । यी पञ्चमहाभूतका कारक तत्त्व हुन् । चौथो सृष्टि इन्द्रिय'४' हुन् । यी ज्ञान र क्रियाशक्तियुक्त छन् । ज्ञानेन्द्रिय ज्ञानशक्ति युक्त छन् भने कर्मेन्द्रिय कर्मशक्तियुक्त छन् । पाँचौं सृष्टिमा इन्द्रियका अधिष्ठाता देवता र मन'५'को सृष्टि भएको छ । छैटौं सृष्टिमा तामिस्र, अन्धतामिस्र, तम,मोह र महामोह'६' पाँच ग्रन्थी छन् । यी अविद्या हुन् । यी पाँच ग्रन्थीले जीवको बुद्धिको आवरण र आक्षेप गर्दछ । यी छ प्राकृतिक सृष्टि हुन् ।[७७]

वैकृतसृष्टि :

---

[७३] विदुर उवाच
अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः । १
ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम । तान् वदनस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान् ॥ २
मैत्रेय उवाच
विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः । आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाह भगवानजः ॥ ४
तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम् ॥ ५
तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया । विवृद्धविज्ञाबलो न्यपाद् वायुं सहाम्भसा ॥ ६
तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम् । अनेन लोकान् प्राग्लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत् ॥ ७
पद्मकोशं तदाऽऽविश्व भगवत्कर्मचोदितः । एकं व्यभाङ्क्षीदुरुधा त्रिया भाव्यं द्विसप्तधा ॥ ८
एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः। धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ॥ ९
विदुर उवाच
यदात्थ बहुरुपस्य हरेरद्भूतकर्मणः । कालाख्यं लक्षण ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो ॥ १०
मैत्रेय उवाच
गुणव्यतिकराकारो निर्विषोऽप्रतिष्ठितः । पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११
विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ १२
यथेदानीं तथाऽग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् । सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु य ॥ १३ । तृतीयस्कन्ध १०अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[७४] तीन गुणको समता प्रकृति हो भने विषमता महत्तत्त्व हो ।

[७५] पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश ।

[७६] पाँच तत्त्वका गुण गन्ध, रस, स्पर्श, रूप र शब्द ।

[७७] कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः । आद्यस्तु महतःसर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ॥ १४
द्वितीयस्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः । भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ॥ १५
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ॥ १६
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे श्रृणु ॥ १७ तृतीयस्कन्ध १०अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

यसपछि वैकृत सृष्टि हुन्छ । यो रजोगुणयुक्त भगवद्बुद्धि रहेका ब्रह्माको लीला(रचना) हो । सातौँ सृष्टिमा ६ प्रकारका स्थावर वृक्षहरू'६'को सृष्टि हुन्छ । वैकृत सृष्टिमा यो प्रधान छ । यी ६ प्रकारका स्थावर वृक्षहरूमा वनस्पति, औषधि लता त्वक्सार, विरुध, द्रुमहरू पर्दछन् ।[७८] यिनीहरूमा ज्ञानशक्ति प्रकट हुँदैन । यिनीहरूमा स्पर्शगुण मात्र हुन्छ । जराबाट यिनीहरूको आहारा माथि जान्छ ।

आठौँमा पशुपक्षी'८'को सृष्टि रहेको छ । यिनीहरूमा तमोगुण अधिक रहेकाले खान, पिउन, मैथुन गर्न सुत्न, सुँघेर वस्तु चिन्ने, सामर्थ्य हुन्छ तर विचार शक्ति हुँदैन । यिनीहरूमा २८ प्रकारका तिर्यक[७९] योनीहरूरहेका छन् । यसमा दुई खुर, एक खुर र पाँच खुर भएका पशुपक्षी पर्दछन् । गाई, बाख्रा, भैँसी, कृष्णसार, मृग, सुँगुर, नीलगाई, अरू मृग विशेष भेडा, ऊँट आदि नौ प्रकारका तीर्यक जीवहरू द्विशफ(दुई खुर भएका) हुन् । यस्तै गधा, घोडा, खच्चर गौरमृग, शरभ र चौँरी - एकशफ(एकखुर) भएका तिर्यक योनी हुन् ।

बकुल्ला, गिद्ध बट्टाई, बाज, भास, भल्लुक, मयूर, हाँस, सारस, चखेवा, काग, लाटो कोसेरो आदि जीवहरू पक्षी हुन् । यी सबै आठौँ सृष्टि हुन् । [८०]

नवौँ सृष्टिमा मनुष्य'९' रहेको छ । यिनीहरूको आहारको प्रबाह माथिबाट तल हुन्छ । मनुष्य रजोगुण प्रधान रहेको जीव हो । दु:ख रूप विषयमा खुसी हुने कर्म परायण जीव मनुष्य हो । [८१]

यी स्थावर, तिर्यक र मनुष्य यी तीन सृष्टि र अगाडि वर्णन गरिने देवसर्ग(सृष्टि)लाई वैकृत सृष्टि भनिन्छ । वैकारिक देवसर्गभन्दा अगाडि गणना गरिएको महत्त्वादि प्राकृतसर्ग हो । यसै गरी सनकादि ऋषिकुमारको सृष्टिलाई कौमार सर्ग भनिएको छ । यो प्राकृत र वैकृत दुबै मिसिएको सृष्टि हो ।

दशौँमा देवसृष्टिमा देवता, पितृ, असुर, यक्ष, गन्धर्व, अप्सरा, राक्षस, सिद्ध-चरण, विद्याधर, भूत-प्रेत पिशाच, किन्नर-किम्पुरुष'१०', पर्दछन् । यी देव सृष्टि हुन् । यी आठ प्रकारका छन् । यी दश प्रकारका सृष्टिहरू रहेका छन् । भगवान्ले नै रजोगुण ग्रहण गरी ब्रह्मा भएर सृष्टि गरेको हो । [८२]

---

[७८] क. नफूली फल्ने वरपीपलआदिलाई'वनस्पति' हुन् । ख. फलपाकेपछि बोटै नष्ट हुने धान, मकै आदि 'औषधि'हुन् ।
ग. रूख आदिमा चढेर फैलिनलाई 'लता' भनिन्छ । घ. साह्रा बोकाहुने वाँस आदि 'त्वक्सार' हुन् ।
ङ. माथि चढी भुइँमा फैलिने खरबुजा आदि 'विरुध' हुन् । च. पहिले फूल्ने अनि फल लाग्ने आँप, आरु आदि 'द्रूम' हुन् । यसरी वनस्पति, औषधि, लता, त्वक्सार, विरुध र द्रुम यी ६ प्रकारका स्थावर हुन् ।

[७९]तेर्सा भएर हिँड्ने ।

[८०] रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः । सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ॥ १८
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः । उत्स्त्रोतसस्तमः प्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः १९
तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः । २०
गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥ २१
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तःश्रृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ २२
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ । सिंहः कर्पिर्गजःकूर्मो गोधा च मकारादय ॥ २३
कङ्कगृध्रवटश्येनभासभल्लुकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः । २४ तृतीयस्कन्ध १० अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[८१] अर्वाक्स्त्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् । रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २५ तृतीयस्कन्ध १० अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[८२] अर्वाक्स्त्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् । रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २५
वैकृतास्त्रय एवैत देवसर्गश्च सत्तम । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः ॥ २६
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुरा । गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणा ॥ २७
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादय ? । दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥ २८

निष्कर्षमा मनुष्य प्राणीः

यसरी प्रकृति, देवता, स्थावर(वनस्पति), तिर्यक(पशुपक्षी) उत्पन्न भइसकेपछि मनुष्यको सृष्टि भएको देखिन्छ । यी सबेको व्यवस्थित उपयोग र उपभोगका लागि सृष्टि भएको प्राणी मनुष्य हो । यी सबैमा सर्वोत्तम सोच, विचार र मुक्तिको सामर्थ्य रहेको सनातन प्राणीका रूपमा मनुष्य रहेको देखिन्छ ।

काल र यसको गतिः

परमाणुदेखि दृश्यपदार्थ सम्मको भोग कालले कसरी गर्छ : यसको सूक्ष्म विवेचनासाथ यो तृतीयस्कन्धको एघार अध्यायमा मैत्रेयले कालरूप गतिको महिमासँगै सृष्टिका सन्दर्भहरूका सन्दर्भमा भनेका छन् : यी पृथ्वी र सारा दृश्यमान् पदार्थहरू प्रकृतिका कार्य(परिणाम) हुन् । यिनीहरूको अन्तिम भाग (विभाग नहुने)लाई परमाणु भनिएको छ । यी परिणामहरूको संयोग हुँदै गएपछि पदार्थ देखिन्छ । वास्तवमा पदार्थ वा पृथ्वी परिमाणुबाटै बनेको हो । वास्तवमा आफ्नो सामान्य स्वरूपमा ऐक्य रहेको अवस्थालाई ‘परम महत’ भनिन्छ र यो वस्तुको सूक्ष्म र महान् रूपको चिन्तन हो । परमाणु आदि अवस्थामा व्यक्त भएर स्वयं अव्यक्त रूपले पदार्थको भोग गर्ने, उत्पत्ति आदि कार्यमा समर्थ रहने काल भगवान्को सूक्ष्म र स्थूल रूपमा जानिने कुरा हो । जुन काल यो जगत प्रपञ्चको परमाणुको भोग गर्छ त्यो परमाणु हो । जुनकाल सृष्टिदेखि प्रलयसम्म सम्पूर्ण अवस्थाको भोग गर्छ त्यो परम महान् हो । परमाणुको अवस्थालाई भोग गर्ने अव्यक्त काल परम महत् हो भने पदार्थदेखि पदार्थ आदि सबैको भो गर्ने काल परम महान् हो ।

काल, आयु वा गतिः

त्यो परम महान् कालले सृष्टिदेखि प्रलयसम्म सम्पूर्ण अवस्थाको भोग गर्छ । परमाणुलाई भोग गर्ने काल परम महत् । महत्देखि महान्सम्मको गति यसरी बढेको छः सूक्ष्म दुई परमाणु मिलेर एक अणु हुन्छ । तीन अणु मिलेपछि त्र्यसरेणु बन्दछ । झ्यालबाट छिरेको प्रकाशमा उडिरहको कण जो देखिन्छ त्यो त्र्यसरेणु हो । त्र्यसरेणु पार गर्नलाई सूर्यलाई जति समय लाग्छ त्यो अवधिलाई ‘त्रुटि’ भनिन्छ । यो सय त्रुटि बराबरको अवधिलाई ‘वेध’ भनिन्छ । तीन वेध बराबरको समयलाई ‘लव’ भनिन्छ । तीन लवलाई ‘निमेष’ भनिन्छ । तीन निमेषलाई ‘क्षण’ भनिन्छ । पाँच क्षणलाई ‘काष्ठा’ र पन्ध्र काष्ठालाई ‘लघु’ भनिन्छ । यसरी नै पन्ध्र लघुलाई ‘नाडिका’[८३] (दण्ड) भनिन्छ । दुई नाडिका बराबर ‘मुहूर्त’ हुन्छ । दिन बढेका समयमा सात नाडिका र दिन घटेको समयमा छ नाडिका बराबरको समयलाई ‘प्रहर’[८४] भनिन्छ । प्रहरको नाम ‘याम’ हो । प्रहर भनेको मानिसको दिन वा रात्रिको चतुर्थ भाग हो ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वन्तराणि च ।
एवं रजः प्लुतः स्त्रटा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः । सृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥ २९। तृतीयस्कन्ध १० अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[८३] चार अङ्गुल लामो सुनको तारले पारेको प्वलबाट एकसेर पानी निस्किसक्ने समय ।

[८४] तीन घण्टाको समय ।

एक दिनमा चार प्रहर हुन्छन् र रात्रिमा पनि चारै प्रहर हुन्छन् । पन्ध्र दिन र रातको समय 'पक्ष' हो । यो शुक्ल र कृष्णका भेदले दुई प्रकारको छ । यी कृष्ण र शुक्ल दुई पक्ष मिलेपछि महिना हुन्छ । मनुष्यको एक महिना पितृहरूको एक दिन हो । दुई महिनाको 'ऋतु' हुन्छ । छ महिनाको 'अयन' हुन्छ । अयन उत्तर र दक्षिणका भेदले उत्तरायण र दक्षिणायन गरी दुई प्रकारको छ । यी दुई अयनको समय नै 'वर्ष' हो । वर्षमा छ ऋतु वा बाह्र महिना हुन्छन् । यो देवताको एक दिन हो । सय बर्ष मानिसको परमायु हो ।[८५] चन्द्रमा आदि गरिएका ग्रह, नक्षत्र यी तारामण्डलका अधिष्ठाता कालस्वरूप सूर्यरूप(भगवान्) परमाणुदेखि संवत्सरपर्यन्त कालमा बाह्र राशी यो भुवनकोशको प्रदक्षिणा गरिरहन्छन् ।

पाँच वत्सर[८६]

यो संवत्सर सूर्य, बृहस्पति, सवन, चन्द्रमा र नक्षत्रका भेदले संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर र वत्सर गरी पाँच प्रकारको छ । यी पाँचै प्रकारका वर्षका प्रवर्तक सूर्य भगवान्लाई उपहारादिले पूजा गर । यी सूर्यदेखि पदार्थको अङ्कुर उत्पन्न गर्ने शक्तिलाई आयुको व्यय भनेर बताई विषयाशक्तिलाई निवृत्त गर्न अन्तरिक्षमा भ्रमण गर्दछन् । वास्तवमा आयु क्षिण गर्ने काल नै सूर्य हुन् । यसरी नै यिनैद्वारा सकामपुरुषहरूले यज्ञादि कर्मबाट प्राप्त हुने स्वर्गादि फल विस्तार हुन्छ ।[८७] यहाँसम्मका कुरा बुझेपछि वा मनुष्य, पितृ र देवताको परमायु थाहा भएपछि यी त्रिभुवनभन्दा बाहिर रहेका र कल्पमा पनि विनाश नहुने सनकादि कुमार आदि ज्ञानीहरूको आयुका बारेमा विदुरले पुनः प्रश्न गरे ।

चारयुग र त्रिलोकी देव, मनुष्य र त्रिलोक बाहिरको आयुः

मैत्रेयले विदुरको जिज्ञासा मेटाउँदै भनेका छन्: विदुर जी ! त्रिभुवनको कालगति र यस बाहिरको कालगति एउटै छैन । त्यसरी नै मनुष्य, पितृ र देवताको काल गति फरक हुन्छ । सत्य,

---

[८५] मैत्रेय उवाच

चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणु स विज्ञेयो नृणामैम्यभ्रमो यतः ॥१
सत एव पदार्थस्य स्वरुपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २
एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम । संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३
स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥ ४
अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥ ५
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यःकालः स त्रुटि स्मृतः । शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ ६
निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः । क्षणान् पञ्च विदुः काष्ठां लघु ता दश पञ्च च ॥७
लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका । ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षडयामः सप्त वा नृणाम् ॥ ८
द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्तलुतम् ॥ ९
यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे । पक्षः पञ्चदशाहानी शुक्लः कृष्णश्च मानद ॥ १०
तयोः समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशम् । द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ ११
अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः । संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरुपितम् ॥ १२ तृतीयस्कन्ध ११ अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[८६] वत्सर भनेको पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्दा लाग्ने समय हो ।

[८७] ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् । संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ १३
संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥१४
यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ।
कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ १५ तृतीयस्कन्ध ११ अध्याय । श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

त्रेता, द्वापर र कलि गरी चारयुगहरू यिनीहरूको आफ्नो सन्ध्यांश समय जोडेर देवताहरूको बाह्र हजार वर्षसम्म रहन्छन् ।[८८] यसमा सत्ययुगको चारहजार, यसको सन्ध्यांश आठसय हुन्छ । यसरी सत्ययुगको समय ४८०० वर्षको हुन्छ । त्रेतायुगको ३००० र यसको सन्ध्यांश ६०० जोड्दा ३६०० वर्ष हुन्छ । त्यसै गरी द्वापर २००० र यसको सन्ध्यांश ४०० जोड्दा २४०० वर्षको हुन्छ र कलिको १००० र सन्ध्यांश २०० जोड्दा १२०० वर्षको हुन्छ ।

तत्त्व बुझेका मानिसहरू सन्ध्यांश बाहेक सत्यको चार हजार, त्रेताको तीनहजार, द्वापरको दुई हजार र कलिको एक हजार वर्षलाई नै युग भन्दछन् । सत्ययुगमा धर्म चारै पाउले उभिएको हुन्छ । यसरी नै अन्ययुगमा अधर्म बढ्दै जान्छ र एक एक पाउले घट्तै जान्छ ।

त्रिलोकदेखि बाहिर महर्लोकदेखि ब्रह्मलोकसम्मको एक दिन भनेको यहाँको एक हजार चार युग बराबरको समय हुन्छ । [८९] रात्रि पनि त्यत्तिकै समयको हुन्छ । दिनको समयमा ब्रह्माजी उठ्छन् र रात्रिको समयमा ब्रह्माजी सुत्छन् । उज्यालो भएपछि कल्पको शुरु हुन्छ । यहीँबाट सृष्टिको आरम्भ हुन्छ ।

कल्प र मनुः

वास्तवमा 'कल्प' भनेको सृष्टिको आरम्भ हो । एक कल्प ब्रह्माको एक दिन हो । यो सृष्टि ब्रह्माको दिन अवधिभर चलिरहन्छ । ब्रह्माको दिन भरमा पालैपालो गरी चौध मनुको समय रहन्छ । एक मनुको समय भनेको एकहत्तर चारयुगभन्दा केही बढी हुन्छ । एकपछि अर्को मनुको पालो आउनुलाई मन्वन्तर भनिन्छ । प्रत्येक मन्वन्तरमा भिन्नभिन्न मनु, मनुवंशी राजा, सप्तर्षि, देवता, इन्द्र र गन्धर्वहरू रहन्छन् । एक कल्पमा भूः भुवः स्वः तीन लोक सृष्टि हुन्छन् । यसैमा आआफ्ना कर्मानुसारले पशु, पक्षी, मनुष्य, पितृ र देवताको उत्पत्ति हुन्छ । हरेक मन्वन्तरमा भगवान् सत्वगुणको आश्रय लिएर मनुकारूपमा आई पुरुषार्थ प्रकट गर्दै विश्वको पालन गर्नुहुन्छ । यसरी नै ब्रह्माको दिन वितेपछि ब्रह्मा तमोगुणको आश्रय लिएर पुरुषार्थलाई स्थगित गरी शयन गर्दछन् । यसपछि सूर्यादि ग्रहनक्षत्र नभएको प्रलयरात्रि शुरु हुन्छ । यतिबेला तीनै लोक ब्रह्माका शरीरमा लीन हुन्छन् ।[९०] यो समयमा शेषजीको मुखबाट आगाको मुस्लो निस्कन्छ । त्यो मुस्लो

---

[८८]यो दिव्यवर्षका आधारमा हो । मनुष्यको एक वर्ष भनेको देवताको एक दिन हो । देवताको एक वर्ष भनेको मानिसको ३६० वर्ष हो । यस परिमाणले हेर्दा कलियुग मनुष्यको ४३२०००० वर्षको हुन्छ । यसको दुई गुना बढी द्वापरको, तीन गुणा बढी त्रेताको र चार गुणा बढी सत्ययुगको समय हुन्छ ।

[८९] मनुष्यको काल गणना अनुसार चार युगको समय भनेको ४,३१६०००े वर्षको हुन्छ । १००० चारयुग जोड्दा ४३१६०००००० वर्ष हुन्छ ।

[९०] विदुर उवाच

पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् । परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्यू कल्पाद् बर्हिर्विदः ॥ १६
भगवान् वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु । विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥ १७
मैत्रय उवाच
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरुपितम् ॥ १८
चत्वारी त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्यातानि सहस्राणी द्विगुणानि शतानि च ॥ १९
सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः । तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २०
धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्तते । स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१
त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम्। तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२
निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते । यावद्दिनं भगवतो मनून् भुञ्जंश्चतुर्दश ॥ २३
स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ।
मन्वन्तरेषु मनुवस्तद्वंश्या ऋषयः सुरा । भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चानु ये न तान् ॥ २४
एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मास्त्रैलोक्यवर्तनः । तिर्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥ २५
मन्वन्तरेषु भगवान् बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः । मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६

भगवान्‌को शक्ति हो । त्यसले तीनै लोक जल्न थाल्छन् । त्यो समयमा भृगु आदि ऋषिमुनिहरू राप सहन नसकेर महर्लोक छोडी जनलेकतिर सर्छन् । तातिएर सातै समुद्र उम्लन थाल्छन् । भुल्को बनेर निस्किएका लहरीहरूले तीनै लोक डुब्छन् । त्यो प्रलयजलमा शेषनागको शैय्या बनाई योग निद्रामा आँखा चिम्लिएर भगवान् सुत्नुहुन्छ । जनलोकमा बसेका ऋषिमुनिहरूले यो सबै देखेका हुन्छन् । उनीहरू शेषशायीको स्तुति गर्न थल्छन् । यसरी एक हजार चारयुग बराबरको समय भगवान्‌को योग निद्रा हुन्छ । ब्रह्माका हरेक दिनरात यसरी नै विती १०० वर्ष बित्छ । ब्रह्माको आयुको आधा भाग अर्थात् ब्रह्माको ५० वर्षलाई परार्द्ध भनिएको छ । अहिले सम्ममा एक परार्ध बितिसकेको छ । पहिलो परार्धमा ब्राह्मनामक कल्प थियो । यसै कल्पमा ब्रह्माको उत्पत्ति भएको हो । यिनै ब्रह्मालाई विद्‌वान्‌हरू शब्दब्रह्म भन्दछन् । त्यस परार्द्धको अन्त्यमा भएको कल्पलाई पद्‌मकल्प भनिएको छ । भगवानको नाभिसरोवरबाट सर्वलोकमयः ब्रह्माण्डको कारणभूत कमल उत्पत्ति भयो । अहिले यसैलाई वाराह कल्प पनि भनिन्छ । भगवान्‌ले वाराहरूप धारण गरेकाले वाराहकल्प भनिएको हो । यो द्विपरार्द्ध (काल) वा ब्रह्ममाको पूर्ण आयु भगवान्‌को निमेषसमान् हो ।

परमाणुदेखि द्विपरार्धसम्म रहने यो कालले भगवान्‌लाई कुनै प्रभाव पार्न सक्दैन । यसले देहाभिमान् राख्ने जीवलाई मात्र शासन गर्छ । प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार र पञ्चमहाभूत यी सबैको विकार मिलेर बनेको यो ब्रह्माण्डको अभ्यन्तर ५० करोड योजनाको छ भने यसका बाहिरपटि पृथ्वी आदि सात-आवरण छन् । यी आवरणरूप पदार्थहरू यो ब्रह्माण्डको अपेक्षा उत्तरोत्तर दश गुणा बढी छ । त्यसमा पुगेर हेर्दा यो ब्रह्माण्ड परमाणुसमान देखिन्छ । यस्ता ब्रह्माण्डहरू करोडौं छन् । यस्ता करोडौं ब्रह्माण्डका कारणलाई 'अक्षरब्रह्म' भन्दछन् । यही पुराणपुरुष परमात्माको श्रेष्ठरूप हो । [९१]

यसको सारः

हरेक कल्पमा देवता, मनुष्य, पितृहरूको सृष्टि हुँदा ब्रह्माबाट सृष्टि शुरु हुन्छ । यी सृष्टि पलि पनि भएका हुन्छन् र अन्त्यमा ब्रह्मामै लय भएका हुन्छन् । पुनः नवीनरूपले कर्मानुसार स्थावर,

---

तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः । कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७
तमेवान्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम् ॥ २८तृतीयस्कन्ध। ११अध्याय श्रीमद्‌भागवतमहापुराण ।

[९१] त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना । यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिता ॥ २९
तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः । प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ३०
अन्तः स तस्मिन् सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः । योगनिद्रानिमिलाक्षः स्तुयमानो जनालयैः ॥ ३१
एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः । अपेक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयः शतम् ॥ ३२
यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधियते । पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ॥ ३३
पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महान्‌भूत । कल्पो यत्राभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४
तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद् यं पाद्ममभिचक्षते । यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५
अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत । वाराह इति विख्यातो यत्रासीत्सूकरो हरिः ॥ ३६
कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते । अव्याकृतस्यानन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७
कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः । नैवेशितं प्रभूर्भुम्न ईश्वरो धाममानिनाम् ॥ ३८
विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः । आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ ३९
दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये काटिशो ह्यण्डराशयः ॥ ४०
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ तृतीयस्कन्ध। ११अध्याय, श्रीमद्‌भागवतमहापुराण ।

पशुपक्षी र मनुष्यहरू उत्पत्ति हुन्छन् । यहाँ नयाँ कुरा केही आउँदैनन् र पुरानै कुरा कर्मानुसार परिवर्तित भएर आउँछन् ।

यही प्रसङ्ग विदुरलाई बुझाउँदै तृतीयस्कन्धको बाह्रौं अध्यायमा मैत्रेय भन्छन् :

हे विदुर ! मैले परमाणुको अवस्थादेखि एकहजार चारयुगसम्मको कालको गति वा स्वरूप बताएँ । अब ब्रह्माले गरेको सृष्टिक्रम भन्छुः

ब्रह्माबाट सृष्टि :

यो क्रम हामीहरू रहेको यो पद्मकल्पको विस्तार हो । यस कल्पमा अज्ञान, ज्ञान र शरीरबाट सृष्टि भएको छ । यसमा १. सबै भन्दा पहिले अविद्याबाट **अज्ञान**मय तम, मोह, महामोह, तामिस्र र अन्धतामिस्र नाम भएका ५ कृतिहरू सृष्टि गरे । यी ५ कृत्तिहरू पापमय भएको देखेर ब्रह्माको मन खिन्न भयो । यो अज्ञान वा अविद्यामय सृष्टि थियो । यसले सुन्दर सृष्टि रच्न सकिँदैन भन्ने ठानेर ब्रह्माले भगवान्को ध्यान गरे ।

२. यसपछि विद्याबाट **ज्ञान**मय सृष्टि गर्ने क्रममा **मनबाट** सनक, सनन्दन, सनातन र सनतकुमार यी चार निवृत्ति परायण उर्ध्वरेता मुनिकुमारहरूको सृष्टि गरे । उनीहरूलाई प्रजा उत्पन्न गरी सृष्टि अगाडि बढाउने अह्राए । उनीहरू पूर्ण ज्ञानी भएकाले निवृत्ति परायण भए त्यसैले ब्रह्माको उक्त आज्ञा मानेनन् । आज्ञा उल्लङ्घन गरेकाले ब्रह्मालाई रिस उठ्यो ।

शरीरका अङ्गबाट सृष्टिः

३. रिसाएको समयमा आँखी भौँको बीचबाट नीलो र सेतो रङ्गको बालकको जन्मभयो । ती रुन थाले । उसले 'म' को हुँ मेरो नामकरण गर्नुहोस् भने । जन्मना साथ रोएकोले ब्रह्माले ती बालकको 'रुद्र' नाम राखिदिएर भने तिमीहरू नरोओ । तिमीहरूलाई बस्नका लागि र्हदय, इन्द्रिय, प्राण, आकाश, वायु अग्नि, जल, पृथ्वी, सूर्य चन्द्रमा र तप रचना गरिसकेको छु भनेपछि रुद्र एघार स्वरूपमा विभक्त भए । तिनीहरूको मन्यु, मनु, महिनस, महान्, शिव, ऋतध्वज, उग्ररेता, भव, काल, वामदेव, र धृतव्रत एघार नाम रहे पछि यी एघार रुद्रका एकएक वृत्ति, उसना, उमा, नियुत्सर्पि, इला, अम्बिका, इरावति, सुधा र दीक्षा गरी एघार पत्नी भए । यसपछि ती दम्पत्तिलाई ब्रह्माले अब धेरै प्रजा उत्पन्न गर भन्ने आज्ञा दिए । उनीहरूले बल, आकार र स्वभावमा आफू समानका प्रजा उत्पन्न गरे । उनीहरूका शक्तिले संसार नै त्रस्त हुन थाल्यो । उनीहरूलाई धेरै खानुपर्थ्यो त्यसैले सबै खान थालेकाले सृष्टि गर्न रोकी ब्रह्माले उनीहरूलाई तपस्यामा पठाए । फेरि रुद्रहरूले सिध्याएको पहिलेको सृष्टि फर्काउनुपर्छ भनेर त्यसका लागि तप गर भनेपछि उनीहरू तपका लागि गएका थिए ।[९२]

---

[९२] इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः । महिमा वेदगर्भोऽथ यथाऽस्त्राक्षीन्निबोध मे ॥ १
ससजाग्रेऽन्धतामिस्त्रमथ तामिस्त्रमादिकृत् । महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तय : ॥ २
दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत । भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यां ततोऽसृजत् ॥ ३
सनकं च सनन्दं त सनातनमथात्मभूः । सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४
तान् बभासे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः । तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ ५
सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः । क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६
धिया निगृह्याणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः । सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥ ७
स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान् भवः । नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ॥ ८
इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन् । अभ्यधाद् भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥ ९
यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः । ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १०

४. भगवान्को शक्ति लिएर ब्रह्माले सृष्टिको चिन्तन गरी पुनः शरीरका अवयवहरूबाट दश सन्तति उत्पत्ति गरे । यी दश सन्तति भनेका मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वशिष्ठ दक्ष र नारद थिए । यिनीहरू ब्रह्माका अङ्गबाट उत्पत्ति भएका थिए । ब्रह्माको काखबाट **नारद**, बुढी औंलाबाट **दक्ष**, प्राणबाट **वशिष्ठ,** त्वचाबाट **भृगु**, नाभिबाट **पुलह**, हातबाट **क्रतु**, कानबाट **पुलस्त्य**, मुखबाट **अङ्गिरा**, आँखाबाट **अत्रि**, मनबाट **मरीचि** जन्मिए ।

यसपछि दाहिने स्तनबाट धर्म, पिठ्युँबाट अधर्म र मृत्यु उत्पन्न भए । हृदयबाट काम, भृकुटीबाट क्रोध, तल्लो ओठबाट लोभ, मुखबाट बाणी, लिङ्गबाट समुद्र, गुदाबाट पाप र यो गुदामा निऋृति रहन्छन् । छायाबाट कर्दम उत्पत्ति भए ।

यो जगत ब्रह्माको शरीर र मनबाट उत्पत्ति भएको हो । सरस्वतीको उत्पत्ति हुँदा रूपमा लोभिएका ब्रह्मालाई देखेर कसरी यो अधर्मको मार्गमा लाग्ने पुगे भनी ऋषिहरू हाँसे । ब्रह्मालाई आफैंप्रति धिक्कार लाग्यो र लाज भएकाले त्यो अधर्ममय शरीर नै छोडिदिए । त्यो शरीरबाट कुहिरो बा अन्धकार उत्पन्न भयो ।[९३]

वेदादि ज्ञान, धर्म र कर्मको सृष्टिः

५. फेरि गम्भीर भई सोचेर व्यवस्थित र योग्य धर्ममय सृष्टि गर्न खोज्दा चारै मुखबाट वेद उत्पन्न भए । यसरी नै उपवेद, न्याय, होता, उद्गाता, अध्वर्यू ब्रह्माका चार ऋत्विज उत्पन्न भए । चार ऋत्विजसङ्गसँगै उनीहरूका चार कर्म जस्तै होताको शस्त्रकर्म, अध्वर्युको इज्याकर्म, उद्गाताको स्तुतिस्तोम र ब्रह्माको प्रायश्चित कर्म, उत्पन्न गरे । पूर्व मुखबाट आयुर्वेद, दक्षिण मुखबाट धनुर्वेद, पश्चिम मुखबाट गान्धर्ववेद र उत्तर मुखबाट स्थापत्यवेद(शिल्पविद्या) र चारै मुखबाट पुराण इतिहास पाँचौ वेदका रूपमा उत्पन्न गरे । पूवादि मुखबाट -षोडशी र उक्थ, चयन र अग्निष्टोम उत्पन्न गरे भने यसरी नै आन्तोर्याम र अतिरात्र वाजपेय र गोसव दुईदुई यज्ञ उत्पन्न गरे । यसरी नै विद्या, दान, आश्रम र आश्रमधर्म क्रमशः चार मुखबाट उत्पत्ति भए ।

आश्रम र कर्मः

हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही । सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि मे ॥ ११
मन्युर्मनुर्महिनसो महान् शिव ऋतध्वजः । उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२
धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलाम्बिका । इरावति सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः ॥ १३
गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः । एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः ॥ १४
इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान्नीललोहितः । सत्वाकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः ॥ १५तृतीयस्कन्ध १२ अध्याय श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[९३] अथाभिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः पजज्ञिरे । भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः ॥ २१
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२
उत्साङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः । प्राणाद्वसिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि कराक्रतुः ॥ २३
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्य कर्णयोर्ऋषिः । अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४
धर्मः स्तनाद्दक्षिणो यत्र नारायणः स्वयम् । अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥ २५
हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् । आस्याद्वाक्सिन्धवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः ॥ २६
छायायाःकर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः । मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २७
वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभुर्हरतीं मनः । अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नःश्रुतम् ॥ २८
तमधर्मे कृतिमतिं विलोक्य पितरं सुताः । मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९
स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतिन् । प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३
तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः । तृतीयस्कन्ध १२ अध्याय श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

यिनीहरूमा सावित्र, प्राजापत्य, ब्राह्मा र वृहत ब्रह्मचारीका चार वृत्ति हुन् ।
वार्ता, सञ्चय, शालीन, शिलोञ्छ यी चार गृहस्थका वृत्ति हुन् ।
यसरी नै वैखानस वालखिल्य, औदुम्बर, फेनप वानप्रस्थका वृत्ति हुन् ।
कुटीचक, बहूदक, हंस र निस्क्रिय यी चार सन्न्यासीका वृत्ति हुन् ।
कुटीचक, बहूदक हंस र निस्क्रिय यी चार सन्न्यासिको वृत्ति हुन् ।
यसरी नै क्रमश :- आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीति यी चार विद्याहरू र चार व्याहृतिहरू मुखबाट प्रकट भए ।

ब्रह्माको हृदयकाशबाट ॐ प्रकट भयो । रौंबाट उष्णिक, त्वचाबाट गायत्री, मांसबाट त्रिष्टुप, स्नायुबाट अनुष्टुप, हड्डीबाट जगती, मज्जाबाट पङ्क्ति, प्राणबाट बृहति छन्दहरू उत्पत्ति भए ।

शब्दमूर्ति ब्रह्मा

ब्रह्माको जीब्रोबाट स्पर्श वर्ण (क-म) देहबाट स्वरवर्ण, (देह नै स्वरर्ण) जीब्रो नै स्पर्श वर्ण भन्ने बुझिन्छ ।) इन्द्रियबाट उष्मवर्ण(श,ष,स,ह) बलबाट अन्तः स्थवर्ण-(य,र,ल,व) यसरी नै ब्रह्माको क्रिडाबाट निषद, ऋषण, गान्धार, षडज, मध्यम, धैवत र पञ्चम गरी यी सात स्वर प्रकट भए । त्यसैले ब्रह्माजीलाई शब्द मूर्ति भनिएको हो । ब्रह्मा व्यक्त र अव्यक्त अथवा वक्त भाषा(वैखरी)हो र ॐ प्रणव रूपले रहेका छन् । व्यक्तअव्यक्त यी दुवै भाषामा ब्रह्मा छन् । यिनै ब्रह्मा अनेक प्रकारका शक्तिले इन्द्रआदि रूपमा प्रकट भएका छन् ।[९४]यसर्थ ब्रह्मा देवमय, वेदमय, अक्षरमय छन् ।

ब्रह्माको शरीर नै स्त्रीपुरुष

मरीचि आदिलाई सृष्टि विस्तार गर्न दिएको आदेशले पनि सृष्टि विस्तार भएको थिएन त्यसैले प्रजा सृष्टिको यो प्रबाह किन भएन वा केमा बाधा परेको छ त भन्दै ब्रह्मा गम्भीर चिन्तनमा डुबे । यो चिन्तनको अवस्थामा ब्रह्माको शरीर दुई भागमा विभक्त भयो । प्राणी जगतलाई निरन्तरता दिनका लागि नै ब्रह्मा दुई भागमा विभक्त भए ।

---

[९४] मैत्रेय उवाच
ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यान् वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः । शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३७
आयुर्वेद धुनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः । स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ ३८
इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः । सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३९
षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुवातवथ । आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ४०
विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च । आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४१
सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा । वार्तासञ्चयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥ ४२
वैखानसा वालखिल्यौदुम्बराः फेनपा वने । न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ ॥ ४३
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च । एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥ ४४
तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥४५
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् । स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥ ४६
ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्त ? स्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः । ४७
शब्दब्रह्मात्मनस्तस्यव्यक्ताव्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपंबृहितः ॥ ४८
ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे । ऋषीणां भरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ४९ तृतीयस्कन्ध १२ अध्याय, श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

ब्रह्माको शरीरको दायाँ भाग स्वयम्भूवः मनु(नर) र वायाँ भाग शतरूपा(नारी) भए । नर भनेकै पुरुष हो र नारी भनेकै प्रकृति हो । हामी यो शरीरलाई काया भन्दछौँ । 'क' भनेको ब्रह्मा हो भने त्यो क(ब्रह्मा)बाट नर र नारी विभक्त भएको हुनाले दुबैको शरीरलाई काया भनिन्छ । यसपछि मैथुनी सृष्टिको प्रारम्भ भयो । मैथुनी सृष्टिबाट उत्पन्न भएका मनुष्यहरूमा प्रथम मनुष्य स्वयम्भूवः र शतरूपा हुन् । आज यिनैका सन्तति परम्पराबाट आएका छन् । स्वयम्भूवः र शतरूपाबाट प्रियव्रत र उत्तानापाद दुई छोरा र आकुति, प्रसूति र देवहूति तीन छोरी उत्पन्न भए ।
आकुतिको विवाह रुचिऋषिसँग भयो भने, प्रसूतिको विवाह दक्षप्रजापतिसँग भयो । यसरी नै देवहूतिको विवाह कर्दम ऋषिसँग भयो । यिनैका सन्तानले संसार परिपूर्ण भएको छ ।[९५]

सृष्टिकम र अवतारः

श्रीमद्भागवतमहापुराण प्रथमस्कन्धको तृतीय अध्यायमा अवतार प्रसङ्ग ल्याएर सुतजी शौनकादि ऋषिहरूलाई सृष्टिका सन्दर्भमा यसरी बताउँछन् :

शौनकादि अट्ठासी हजार ऋषिहरूहरूलाई लोक रक्षानिम्ति भगवान्ले लिएका अवतारहरूका बारेमा सुतजी बताउँदै छन्: यो लोक रचना गर्ने इच्छाशक्ति जाग्रत भएपछि भगवानले दश इन्द्रिय, मन, पञ्चतन्मात्रा यी सोह्र कलायुक्त विराट पुरुष(नारायण)को रूप धारण गर्नुभयो र प्रलयसमुद्रको समयमा योग निद्रामा शयन गर्नुभयो । उहाँको नाभिबाट ब्रह्मको उत्पत्ति भयो । त्यो भगवान(नारायण)को विराट रूपका अङ्ग प्रत्यङ्गमा चौधभुवन रहेका थिए । त्यो उहाँको विशुद्ध सत्त्वमयरूप हो ।

आध्यात्मिक चिन्तनको उच्चतम अवस्थामा रहेका योगीहरूयसैको ध्यान गर्दछन् । त्यो रूपमा हजारौँ(अनन्त) शिर,हात, अनुहार र पाउ रहेका छन् । यहीरूपलाई नारायण भनिएको हो । यसैको अशांशबाट *देवतिर्यङ्नरादय* अर्थात् देवता,पशु,पक्षी र मनुष्य योनीहरूको सृष्टि भएको हो ।
उहाँ नै ब्रह्माको माध्यमबाट सनकादि चार कुमारको रूपमा अवतार हुनुभयो । यो नारायणको प्रथम अवतार हो ।यस अवतारबाट ब्रह्मचर्य व्रतको शिक्षा दिनुभयो । यसपछि जलभित्र रहेको पृथ्वीलाई बाहिर ल्याउनका लागि वराह अवतार लिनुभयो । तेस्रो सृष्टिमा ऋषि सृष्टि गर्नुभयो । यसमा नारदका रूपमा अवतार लिएर शाश्वत तन्त्र, जो नारद पञ्चरात्रका रूपमा स्थापित छ त्यो उपदेश दिनुभयो । जसमा कस्तो कर्मले बन्धनमुक्त गर्छ भन्ने कुरा छ । चौथो अवतारमा धर्म

---

[९५] ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिन्तयामास कौरव । अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥ ५०
न ह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम् । एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ ५१
कस्य रुपमभूद् द्वेधा यत्कायमभिचक्षते । ताभ्यां रुपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ ५२
यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् । स्त्री याऽऽसीच्छतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ॥ ५४
प्रियवतोत्तानपादौ तिस्त्रः कन्याश्च भारत । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरित सत्तम ॥ ५५
आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायाऽदात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ ५६तृतीयस्कन्ध१२ अध्याय श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

बाट नरनारायणका रूपमा अवतार लिनुभयो । ऋषि बनेर मन र इन्द्रियलाई निग्रह गर्ने - व्यवहार सिकाउनुभयो ।

पाचौँ अवतारमा कपिलऋषिका रूपमा अवतारलिई प्रकृति र प्रकृतिका तत्त्वहरूको सङ्ख्या रहेको साङ्ख्य प्रदान दिनुभयो । छैटौँ अवतारमा अत्रि र अनुसूयाबाट दत्तात्रेयका रूपमा अवतार लिई ब्रह्माज्ञानको उपदेश दिनुभयो । जुनज्ञान प्रथमत : प्रह्लाद र अलर्कले लिएका थिए । सातौँ अवतार(रुचि र आकुतीबाट यज्ञको रूपमा अवतार लिनुभयो । यामादि देवहरूका साथमा रहेर आफैँ इन्द्र बनी जगतको रक्षा गर्नुभयो ।

आठौँमा मेरुदेवी र नाभिबाट ऋषभदेवका रूपमा अवतार लिई परमहंस धर्मको ज्ञानदिनुभयो नवम अवतारमा पृथु बनेर पृथ्वीलाई दोहन गरीपृथ्वीबाट सारा औषधी झिक्नुभयो । चाक्षुष मन्वन्तरमा प्रलय हुन लागेको पृथ्वीलाई बचाउन दशौँ अवतारका रूपमा मत्स्य अवतार लिनुभयो । वैवश्वत मनुलाई सुरक्षा गर्नुभयो । यसरी वैवश्वत मन्वन्तरमा प्रथम अवतार मत्स्य देखिन्छ । क्रम मिलाएर बुझ्दा यो दशौँ अवतार देखिन्छ ।

देव र असुरले समुद्र मन्थन गरेका समयमा एघारौँ अवतार कच्छप बनेर आई मन्दराचललाई पिठ्युँमा राख्नुभयो । यही समयमा अमृत लिएर धन्वन्तरीका रूपमा बाह्रौँ अवतार लिनुभयो । असुरका हातमा जान लागेको अमृत रक्षा गर्नका लागि मोहिनी अवतार लिएर देवतालाई सो अमृत प्रदान गर्नुभयो । भगवानको चौधौँ अवतारमा नृसिंह हो । जसलाई नरसिंह भनिन्छ ।

उहाँको १५ औँ अवतार वामन हो । जसले तीन पाइला मागेर स्वर्गका देवतालाई स्थापित गर्नुभयो । उहाँको सोह्रौँ अवतार परशुराम हो । वेद, ब्राह्मण र भगवानका द्रोही क्षत्रीय राजाहरूको विनाश गर्नुभयो । सत्रौँ अवतारमा पराशर र सत्यवतीका गर्भबाट कृष्णद्वैपायन(व्यास) रूपमा आउनुभयो । मानिसका बुद्धि र धारणीशक्ति कम हुँदै गएकाले वेद, पुराणहरूका शाखा विभाग गरिदिनुभयो । अठारौँ अवतारमा रामावतार भयो र रावणजस्ता असुरहरूको अन्त्य गर्नुभयो । उन्नाइसौँ र बीसौँ अवतार एकैपटक बलराम र कृष्णको रूपमा आई धर्तीमा बढ्दै गएको अधर्म र दुर्जनहरूको निग्रह गरी धर्म र सज्जनको रक्षा गर्नुभयो । एक्काइसौँ अवतारमा देवद्वेषी असुरलाई मोहित बनाउन अजनका पुत्रका रूपमा बुद्धावतार लिनुभयो । अब कलिका कारण बुद्धि नष्ट भएका लुटेराहरूको अन्त्य गर्न विष्णुयश ब्राह्मणका घरमा कल्की अवतार लिनुहुनेछ । निर्झर मूलबाट निस्किएको पानी झैँ भगवानका अनेक अवतार यसरी नै हुँदै जानेछन् । वास्तवमा ऋषि, मनुष्य, देवता, मनुपुत्र र यी प्रजापतिहरू सबै भगवानकै कला हुन् । [९६]

---

[९६] सूत उवाच
जगृहे पौरुषं रूपं भगवन्महदादिभिः । सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥
यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिह्रदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥
यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥
पश्यन्तदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोलसत् ॥
एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः ॥
स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥
द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥
तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥
तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायावृषी । भूत्वाऽऽत्मोपशमो पेतमकरोद् दुश्चरं तपः ॥
पञ्चम कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥
षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया । आन्विक्षिकीमलर्काय पह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेयज्ञोऽभ्यजायत । स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायम्भुवान्तरम् ॥

प्रतिसर्गः
षष्टस्कन्धबाटः

षष्टस्कन्धमा शुकदेवले परीक्षितलाई ऋषिबाट बटेको सृष्टि प्रक्रियाका बारेमा यसरी भनेका छन्ः दक्ष र उनकी पत्नी असक्नीबाट साट्ठी कन्या जन्मिए ।साठीमध्ये दश धर्मलाई तेह्र कश्यपलाई, सत्ताइस चन्द्रलाई दुईदुई वटी भूत, अङ्गिरा र कृशाश्वलाई दिए । चार वटी छोरी तार्क्ष्यलाई दिए ।[९७]

अब जसबाट यो पुरा जगत उत्पन्न भएको छ । ती लोक माता कश्यपत्नीहरूको नाम भन्छु : अदिति, दिति, दनु,काष्ठा, अरिष्ठा सुरसा, इला, मुनिः क्रोधवशा, ताम्रा, सुरभि र तिभि यी उनका नाम हुन् । तिमिबाट चलाचर जन्तु, सरमाबाट हिंसक बाघ आदि जीव, सुरभिबाटसुरभिबाट भैंसी, गाई र दुईखुर भएका पशु, ताम्राबाट बाज, गिद्ध आदि सिकारी पक्षी, मुनिबाट अप्सराहरू, क्रोधवशाबाट सर्प, विच्छी आदि विषालु जन्तु, इलाबाट रुख, लहरा र पृथ्वीबाट उत्पन्न हुने वनस्पति, सुरसाबाट यातुधान(राक्षस) अरिष्ठाबाट गन्धर्व,काष्ठाबाट घोडा आदि एक खुर भएका पशु, दनुबाट ६१ जना दानव जन्मिए । यिनीहरूमा द्विमूर्धा, धुमकेश, शम्बर, अरिष्ट, हयग्रीव, विभावसु, अयोमुख, शङ्कुशिर, स्वर्भानु, कपिल, अरुण, पुलोम वृषपर्वा, एकचक्र, अनुतापन, विरूपाक्ष, विप्रचिति र दुर्जय आदि प्रमुख थिए ।[९८] स्वरभानुकी छोरीनमुचीले वृषपर्वाकी छोरी

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धाराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥
ऋषिभिर्यार्चितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः । दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उसत्तमः ॥
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसमप्लवे । नाव्यरोप्य महीमय्यामपाद्वैवश्वतं मनुम् ॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् । दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्वन्तरं द्वदशमं त्रयोदशममेव च । अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैर्वक्षस्येरका कटकृद्यथा ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः । पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् । त्रिः सप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामरोन्महीम् ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकित्सया । समुद्रनिग्रहादिनी चक्रे वीर्याण्यतः परम् ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥
ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाजनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयःस्तथा ॥ १।३।१–।२७श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[९७]ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा । षष्टिं सञ्जनयामास दुहितृः पितृवत्सलाः ॥ १
दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान् । भूताङ्गिरः कृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापरा ॥ ६।६।१,२।श्रीमद्भागवत महापुराण ।

[९८]अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इला ॥
मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमीः । तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥
सुरभेर्महिषागावो ये चान्ये द्विशफा नृप । ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः॥
दन्दशुकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः । इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥
द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥
पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकेशो विरुपाक्षो विप्रचितिश्च दुर्जयः ॥६।६। २५–३१श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

शर्मिष्ठासित नहुषपुत्र ययातिले विवाह गरे । वैश्वानर दानवका उपदानवी, हयशिरा, पुलोमा,र कालका चारवटी छोरी थिए । उपदानवीसँग हिक्ष्रण्याक्षको र हयशिरासँग क्रतुको विवाह भएको थियो । ब्रह्माले दिएका आज्ञाले कश्यपले अन्य दुई पुलोमा र कालकासाग विवाह गरेका थिए । यी पुलोमा र कालकाबाट साठीहजार दानव जन्मिए । यिनीहरूले निरन्तर यज्ञको ध्वंश गर्ने काम गरेकाले अर्जुनले सबैलाई मारिदिए । यसबाट इन्द्र प्रसन्न भएका थिए । विप्रचिति र सिंहिका बाट एकसय एक सन्तान भए । जेठो राहु थियो भने अन्य सय भाइ केतु थिए ।[९९]

अब अदितिको वंशको वर्णन गर्छु : यिनैका वंशमा देवादिदेव नारायणले वामन अवतार लिनुभयो । अदितिबाट विश्ववान्,अर्यमा, पुषा,त्वष्टा सविता, भग, धाता, विधातो, वरुण,मित्र, इन्द्र र त्रिविक्रम(वामन) आदि आदित्य जन्मिए ।विवश्वान र संज्ञाबाट श्राद्धदेव(वैवश्वत) मनु जन्मिए यसरी नै यम, यमुना पनि जन्मिए । सज्ञाले घोडाको रूप धारण गरी सूर्यबाट अश्विनीकुमार जन्माइन् । विश्वानको अर्की पत्नी छायाबाट शनैश्वर र सावर्णि मनु र तपती छोरी जन्मिए । तपसीको संवरण नामका राजासँग विवाह भयो ।अर्यमाकी पत्नी मातृकाको गर्भबाट कर्तव्याकर्तव्य ज्ञानलेयुक्त भएका चर्षणि छोरा उत्पन्न भए चर्षणिकै आधारमा मनुष्य जातिको कल्पना गरे । ब्राह्मण आदि वर्णयुक्त । पुषाका सन्तान थिएनन् । दाँत नभएका यिनी पिसेको अनने खान्थे । दक्षयज्ञमा वीरभद्रले यिनका दाँत झारिदिएका थिए ।[१००] विप्रचिति र सिंहिकाबाट १०१ सन्तान जेठो राहु अरु केतु थिए ।[१०१] ६।६।३६

वास्तवमा ईश्वर एउटै छन् , उनी जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति तिनै अवस्थामा साक्षी र सबैका आश्रय हुन् । उनको आश्रय बाहेक केही छैन । त्यसैले उनी भगवान् हुन् । [१०२]६।६।१२

शुकदेवले भनेका छन्: यस अगाडि (वितेको) कल्पको अन्त्यमा ब्रह्म नामक नैमित्तिक प्रलय भएको थियो । त्यो प्रलयमा ब्रह्मा जी सुत्नु भएको थियो । त्यस बेलामा सबै लोक जलमा डुबेको

---

[९९]स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल । वृषपर्वणस्तु शार्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ॥
वैश्वानरसुता याश्च चतस्त्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥
उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हशिरां नृप । पुलोमाः कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥
उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः । पौलामाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥
तयोः षष्टिसहस्राणी यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता । जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्कर ॥
विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् । राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ६।६ ३२–३७श्रीमद्भागवतमहापुराण ।

[१००]अथातःश्रुयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः । यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद् विभुः ॥
विवश्वानर्यमा पुषा त्वाष्टाथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥
विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् । मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ।
सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥
छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः । कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् ॥
अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥
पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा । योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥६।६।३८–४३ श्रीमद्भागवतमहापुराण ।
[१०१] विप्रकृति सिंहिकायं शतं चैकमजिजनत । राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य समागतः ॥६।६।३७
[१०२] दृढ

थियो । निदाएका ब्रह्माका मुखबाट वेदहरू बाहिर निस्किए । ती निस्किएका वेदलाई हयग्रिव दैत्यले लिएर गयो । त्यो पातालमा थियो । यो वेदको रक्षामा लागि भगवानले मत्स्य अवतार ग्रहण गर्नु भयो ।

तत्र राज ऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् । नारायण परोऽतप्यत तपः स सलिलासनः ॥ ८।२४।१० भाः

एक समय भगवानका परम भक्तराजर्षि सत्यव्रत जलमात्र पिएर तपस्या गरिरहेका थिए । एक दिन कृतमाला नदीको जल लिएर तर्पण गर्न लाग्दा अञ्जलीको जलमा माछा आएको देखे । सानो माछालाई जलमै छोड्न लाग्दा त्यस माछाले भन्योः हे राजर्षि ! म तपाईंको सरणमा आएको छु । मलाई यो नदीमा नछाडेनुहोस् । यहाँ छाड्नुभयो भने ठूलो मान्छेले मलाई खाने छ । माछोको कुरा सुनेर सत्याव्रतले कमण्डुलमा हालेर आश्रमतिर गए । एकरातमा कमन्डलु भरि भएको देखे पछि ठूलो भाँडामा सारे । त्यसपछि दुई घडीमा भाँडो भरिएको देखेपछि नजिकको सरोवरमा लगेर छाडिदिए । त्यहाँ पनि हलक्क बढेको देखेर अन्त्यमा समुद्रमा लगेर छाडिदिए । त्यसबेलामा माछाले भन्यो हे राजर्षि ! मलाई समुद्रका गोहीहरूले खानेछन् त्यसैले मलाई यहाँ नछाड । आफूलाई नै मोहित पार्ने त्यो माछा रूपका जीवलाई सत्यव्रतले सोधेः तिमी को हौ ? तिमी मलाई किन मोहित पारिरहेको छौ ? त्यसबेला मत्स्य रूपि भगवानले भनेः हे सत्यव्रत ! आजको साँतौ दिनमा यो धर्ती पानीमा डुब्ने छ । यसपछि ब्रह्म नामको नैमित्ति प्रलय हुन्छ । त्यससमयमा सप्तऋषिलाई बोकेर एउटा नाउँ तिम्रो नजिक आउने छ । त्यसलाईं वासुकी नागको डोरीले बाँधेर- त्यो नाउँलाई मेरो सिङ्मा बाधिँदिनु सारा बिज, औषधि साथमा लिएर तिमी त्यही ढुङ्गामा बस्नु ब्रह्माको रात छउन जेल पानीमा यो नाउँ म डुलाइरहन्छु ।

नभन्दै सातौं दिनमा मुसलधारे पानीमा वर्षेर सारा पृथ्वी डुबाउन थाल्यो । सप्तर्षि बसेको नाउँ सत्यव्रतको अगाडि आयो । औषधि र बिजहरू साथमा लिएर सत्यव्रत त्यस नाउँमा बसे । पानीमा नाउँ डगमग हुन थाले छि सत्यव्रतले भगवानका स्तुति गरे । भगवान चार योजन फैलिएको स्वर्ण रङ्को मत्स्यरूपमा नजिक आउनुभयो । शिरमा सिङ् पनि थियो । वासुकी त्यहीँ आए । त्यसको डोरी बनाई भगवान् मत्स्य अवतारका सिङ्मा सत्यव्रतले त्यो नाउँ बादिदिए ।

ब्रह्माजीको रात्रि समयभर त्यो नाउँ घुमाइरहनुभयो । त्यसबेला सत्यव्रतले अनेक प्रश्न सोधे :

मुक्ति, ज्ञान र कर्म योगको ज्ञान भगवानले दिनुभयो । हयग्रीवलाई बध गरी वेदलाई पृथ्वीमा स्थापित गर्नुभयो । ब्रह्माको बिहान हुनासाथ सत्यव्रत वैवश्वत मनु हुनुभयो । शुकदेवले भनेका छन्: प्रलयको समयमा नारायण मात्र हुनुहुन्थ्यो । उहाँको नाभिबाट कमल (सृष्टिको बीज) उत्पन्न भयो । कमलको फूल माथि ब्रह्माजी उत्पन्न भए । ब्रह्माको मनको सङ्कल्पबाट मरीची उत्पन्न भए । मरीचिबाट कश्यप उत्पन्न भए । सूर्य र संज्ञाबाट श्राद्धदेव जन्मिए । श्राद्धदेव नै मनु हुन् ।

९।१। भाः

पाण्डवका पाँच पुत्र को थिए ?

अश्वत्थामाका हातबाट मारिएका पाण्डवका पाँच पुत्र विश्वदेव नामका उपदेवता थिए । विश्वमित्रलाई हरिश्चन्द्रलाई सताएको भन्दै यी पाचँले गाली गरेका थिए तिमी कुन नरकमा पर्छौ भनेर भनेका थिए । विश्वमित्र तिमीहरू कुरै नबुझ्ने रछौ त्यसैले तिमीहरू मुनष्य बन भनेर श्राप दिए । क्षमा माग्दै विरका हतियारले मरौँ र मुक्त हौँ भनेकाले अश्वश्थामाका हतियारले मारिए ।

चेदी देशमा उपरिचर राजा, उनकी पत्नी गिरीका, उपरिचर वा विहारमा गएको बेल गिरीकाको स्मरणमा विर्यपात यसलाई वरको पातमा राखि बाज(गरुण)लाई पत्नी लगिदिन अर्याए । अर्को बाजले देखेपछि तानातान हुँदा यमुनामा झरेको , अद्रिका माछा बनेर बसेकीले उनले खानु, माछो समाउने माझीले माछो जालमा पार्नु, गर्भवती माछो लिएर माझी घर पुग्यो चिरेर हेर्दा दुई बालबालिका, ती बालबालिकालाई माझीले उपरिचारकैमा पुर्याउनु , राजाले वालक राखे । बालिका आफैंले ल्याए । बालक मत्स्य नरेश र बालिका माछोकै गन्ध भईन् । यीनै द्वारा कृष्णद्वैपायन(व्यास) को जन्म हुन गयो । द्वैपायनबाट

कृष्णद्वैपायनाच्छको जज्ञे भगवाननेप शङ्कर ।
अंशाशेनावतीर्योव्यां स्वं प्राप परमं पदम ॥

१८।२५।कुर्म पु .

१) काल,

२) ब्रह्मण्ड

१) वराह, २) सुयोग्य पत्नी -दक्षिणा , ३) कपिल, ४) दत्तात्रेय, ५) सनकादि कुमार , ६) दक्ष र मुक्तिबाट नरनारायण ७) पृथु , ८) नाभि र सुदेविबाट ऋषभदेव, ९) सत्यव्रतलाई उद्धार गर्ने मत्स्य , १०) कच्छप ....

सर्ग भनेको - पाँच तत्त्व तन्मात्रा, इन्द्रिय देवता सम्मको उत्पत्ति

विसर्ग भनेको - यो देखिएको जगत

सृष्टिका दुई रूप -

१) प्रकृति -महत, अहङ्कार उत्सर्ग, इन्द्रिय, देवता र अविद्या यी ६ सृष्टि - प्रकृति सर्ग -

२) वैकृत वृक्ष स्थार सातौं तर्यक पशु पक्षि -

आनै अर्वाकस्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेक विधो नृर्णाम ।
रजोधिका कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ ३।१०।२५

१जोअधिक रहेका कर्मपरायण विषयसेर्वी मनुष्य नवौ सृष्टि, सनकादि सृष्टि, सनकादि -जोडदा १० प्रकारका सृष्टि ।

॥ समाप्तम् ॥

शिवपुराणबाट

अव्यक्तबाट सृष्टिको आरम्भ, मायाबाट सृष्टिको विस्तार, तीन देव र प्रकृतिका आत्मा,
महेश्वर मूल कारण,प्रधान भन्दा पहिले बुद्धि, ख्याति, मति
महत्त्वबाट तीन प्रकारका अहङ्कार, अहङ्कारबाट पञ्चमहाभूत, तन्मात्रा र इन्द्रिय,पुरुषरूप बीज

ब्रह्मा हो ।ब्रह्माले आत्मालाई तीन भागमा बाँडेर संसारमा प्रवृत्त भए । यिनै तीन गुणले उत्पत्ति, पालन र संहार गर्दछन् । सृष्टिका लागि बह्मा पालनका लागि विष्णु र संहाका लागि रुद्र बने । सत्त्व र रजबाट ब्रह्मा, रज र तमबाट रुद्र, सत्त्वबाट विष्णु भए । ती स्वयम्भूवःको रूप हो ।
शिवपुराण वायवीय संहिता
मुनिहरू सोद्छन् :
यो् संसार पहिले कसरी प्रकट भयो ?
कसले यसको विस्तार गऱ्यो ? र कसले यो संसारलाई आफूमा समेट्यो ?
किं तत्प्रथम सम्भूतं केनेदमखिलं ततम् ।
केन वा पुनरेवेदं ग्रस्यते पृथु कुक्षिणा ॥ ९।२ वायवीय संहिता ।
वायु यसरी उत्तर दिन्छन्: पहिला एक शक्ति उत्पत्ति भयो । त्यो शक्तिको नाम शान्त्यतीत हो । यो शक्ति पछि माया उत्पत्ति भयो, जसलाई अव्यक्त प्रकृति भनिन्छ । पहिला उत्पत्ति भएको ‘शान्त्यतीत, त्यसपछि शान्तिपद, त्यसपछि विद्यापद यसपछि विद्यापदपछि प्रतिष्ठापद यसपछि प्रतिष्ठापद यसपछि निवृत्तिपद क्रमशः उत्तपत्ति भए । यी ईश्वरप्रेरित सृष्टि हुन् ।
शक्तिः प्रथम सम्भूता शान्त्यतीत पदोत्तरा ।
ततो माया ततोऽव्यक्तं शिवाच्छक्तिमत प्रभोः ।।
शान्यतीतपदं शक्तेस्ततः शान्तिपदं क्रमात् ।
ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापद सम्भवः ॥
निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः क्रमात् ।
एवमुक्ता समासेन सृष्टिरीश्वर चोदिता ॥९।३–५

अनुलोम(सुल्टो क्रम) क्रमबाट सृष्टिको आरम्भ हुन्छ र प्रतिलोम(उल्टो क्रम) क्रमबाट संहार हुन्छ । अगाडि आएका पाँच पदहरू उपदेश सृष्टिको अन्तर्गत पर्दैनन् ।
यी पाँच कलाहरूबाट सम्पूर्ण संसार व्याप्त छ । यिनीहरूबाटै जो अव्यक्त कारण छ त्यो आत्माद्वारा अधीष्ठित रहेको छ । महत्[१०३]बाट विशेषसम्म उत्पन्न हुन्छन्तर त्यसमा अव्यक्त कारण र जीवका कार्य हुँदैनन् । किनभने प्रकृति अचेतन छ पुरुष(जीवात्मा)अज्ञानी भएका कारण प्रधान परमाणु आदि अचेतन छन् । बुद्धिमान्हरूले कारणबिना नै कर्तापन देखे । यो संसार कर्ताको अपेक्षा राख्छ किनभने कार्य सावयव छ र यसका लागि जो समर्थ,स्वतन्त्र,सर्वशक्तिमान्,सबै जान्ने छ त्यो अनादि, अनन्त र महान् ऐश्वर्य युक्त छ । त्यो नै रचयिता हो ।तिनको नाम महादेव हो । उनै सबैका रक्षक हुन् र विनाशक पनि हुन् । यी सबैभन्दा अलग छन् ।

६।११ ।१२

यो महत् आदि त परिणाम हो । यो नै पुरुष प्रकृति हो । यो सबै सत्यव्रती परमात्माको शासन हो । सज्जनहरूका धारणामा यो बगिरहेको हुन्छ । जब सृष्टि प्रारम्भ हुन्छ तब प्रलय निश्चित हुन्छ । यो सृष्टिप्रलय भनेको ब्रह्माजीको सय वर्ष हो । अव्यक्त जन्मा ब्रह्माको आयुको नाम परम हो । ब्रह्माको १०० वर्ष आयुमा पहिलो आधा भागलाई परार्ध भनिन्छ । जब दुई परार्ध बित्छ तब प्रलय हुन्छ । त्यसबेला दृश्य जगतका सबै कुरा आत्मामा लिन हुन्छन् । आत्माबाट फेरि यो

---

[१०३] साङ्ख्यअनुसार मूल प्रकृति । हठयोग अनुसार मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कारको समष्टिरूप ।

संसार संहार भएपछि प्रधान र पुरुष समान धर्ममा स्थिर हुन्छन् । त्यसपछि तमगुण र सत्वगुण समान भएर स्थिर हुन्छन् । यसरी समान भएपछि वायु शान्त हुँदा पानी शान्त भएझैं शान्त अवस्था हुन्छ । यस्तो अवस्थामा माहेश्वरी रात्रिमा परमेश्वर स्थित हुन्छ । रात सकिने बित्तिकै प्रधान र पुरुष आफ्नो मायामा प्रवेश गरी त्यसलाई चलायमान गराउँछन् । यसपछि प्राणी उत्पत्तिको इच्छाले परमेष्ठीका आज्ञाले त्यो अव्यक्तबाट सृष्टिको शुरुवात हुन्छ । त्यो परमात्माको मायाबाट यो सृष्टि उत्तरोत्तर बढ्दै जान्छ र समाप्त हुन्छ । यो प्रक्रियालाई जान्नेवाला जो परमात्मा हो उसलाई 'अध्वपति' भनिएको छ । यस्तो परमात्मालाई म नमस्कार गर्दछु ।
दश अध्याय :
वायीय संहिताको दश अध्यायमा सृष्टिका विषयमा वायुले भनेका छन् : ईश्वरका आज्ञाले पुरुषमा रहेका अव्यक्त बुद्धिदेखी विशेषसम्म सबैमा विकार उत्पन्न भए । यिनै विकारका कारण - ब्रह्मा, विष्णु, र रुद्रहरू संसार उत्पत्तिका कारण बनेर आएका हुन् । यी उत्पत्ति, पालन र संहार क्रमश : यिनै त्रिदेवका कार्य हुन् ।
द्वितीय कल्पमा पनि होडबाजी बिना बुद्धिलाई मोहित गरेर सृष्टि, स्थिति र लयका कामहरू निरन्तर हुँदै आए । यिनीहरूले एक आपसमा सहायता गरी आफ्नो शक्तिलाई बढाइ रहेछ । यी तीनमा जसको प्रशंसा भए पनि तीनका शक्ति घडबढ् हुँदैनन् । जसले यी तीन(ब्रह्मा, विष्णु र शिव)मा कसैको निन्दा गर्छ त्यो अर्को जन्ममा राक्षस भएर जन्मन्छ ।
मूर्खा निन्दन्ति तान्वाग्भि : संरम्भाभिनिवेशितः ।
यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशयः ॥ १०।८वायवीय संहिता पूर्वभाग । महेश्वर सर्वात्मक आधार शक्तिका मूल कारण हुन् । तीन देव र प्रकृतिका आत्मा हुन् ।

प्रधान भन्दा पहिले बुद्धि, ख्याति, मति उत्पन्न भएका छन् । यसपछि महत्तत्त्वबाट तीन प्रकारका अहङ्कार, अहङ्कारबाट पञ्चमहाभूत, तन्मात्रा र इन्द्रिय उत्पत्ति भए । विकारी अहङ्कारबाट सत्त्व उद्रेक भएर सत्वगुण उत्पत्ति भयो । विकारवान् सृष्टि यिनैबाट भएको हो ।
तस्मान्महेश्वरश्चैव प्रकृतिः पुरुषस्तथा ।
सदाशिवो भव विष्णुब्रह्मा सर्वशिवात्मकम् ॥ १०।१२
यसै कारण महेश्वर, पुरुष, प्रकृति, सदाशिव, भव, विष्णु, ब्रह्मा सबै शिवात्मक छन् । अहङ्कारबाट पञ्चमहाभूत, तन्मात्रा, इन्द्रिय उत्पत्ति भए-वैकारिक अहङ्कार र सत्त्वको उद्रेकबाट सत्वगुण उत्पन्न भयो । विकारवान् सर्ग उसँग व्यक्त भए । बुद्धि पाँच ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय एघारौँ मन, यी उभयात्मक छन् ।
तमोयुक्त अहङ्कारबाट पञ्चमहाभूत, तन्मात्रा उत्पत्ति हुन्छन् । भूतका आदि भएकाले परमात्मालाई भूतादि भनिन्छ । भूतादि अहङ्कारबाट शब्द तन्मात्रा उत्पत्ति भए । यसैबाट आकाश, आकाशबाट स्पर्श, स्पर्शबाट वायु, वायुबाट रूप, रूपबाट तेज, तेजबाट रस, रसबाट जल, जलबाट गन्ध, गन्धबाट पृथ्वी यी पाँच भूत (पञ्चमहाभूत)कार्य र कारण बनेका छन् । यसरी यो चराचर बनेको छ ।
पुरुष अधिष्ठित हुनाले नै अव्यक्तका अनुग्रहले महत्देखि विशेषसम्मको यो ब्रह्माण्डको उत्पत्ति हुन्छ । ब्रह्माको कार्यकरण सिद्धि भएपछि त्यो अण्डमा ब्रह्म संज्ञक क्षेत्रज्ञ बढ्न थाल्यो । त्यही प्रथम पुरुषरूप बीज बन्यो । तिनै प्राणिका आदि कर्ता ब्रह्मा सबैभन्दा पहिला उत्पत्ति भए ।

यसपछि अभिमानी ब्रह्माका ज्ञान वैराग्य लक्षण युक्त धर्म र ऐश्वर्य दिने ब्रह्मा सम्बन्धी बुद्धि उत्पन्न भयो । यसपछि मनका अव्यक्त इच्छाहरू उत्पन्न हुन थाले । यी सबै तीनै गुणका अनुरूप भए । जो गुणका अपेक्षा गर्छन्- तिनै स्वभावबाट सापेक्ष हुन्छन् ।
ब्रह्माले आत्मालाई तीन भागमा बाँडेर संसारमा प्रवृत्त भए । यिनै तीन गुणले उत्पत्ति, पालन र संहार गर्दछन् । सृष्टिका लागि बह्मा पालनका लागि विष्णु र संहाका लागि रुद्र बने ।
सत्त्व र रजबाट ब्रह्मा, रज र तमबाट रुद्र, सत्त्वबाट विष्णु भए । ती स्वयम्भुवका रूप हो ।
ब्रह्माका तीन स्वरूप छन् । यी चार भागमा बाढिँदा चतुर्व्यूह हुन्छ । सबैभन्दा पहिला पहिला उत्पत्ति भएकाले आदिदेव, अजन्मा भएकाले अज, प्रजाको रक्षा गर्ने भएकाले प्रजापति, मेरूपर्वत गर्भाशय, समुद्र नै गर्भको जल, पर्वत नै जरायु हुन् ।
त्यस अण्डमा सबै लोक छन् । बीचमा सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, ग्रह, वायु रहेका छन् । यो अण्ड - जल भन्दा दश गुणा ठूलो भएर बाहिर फैलिएको छ ।
जलभन्दा दशगुणा ठूलो तेज छ । तेजभन्दा दश गुणा ठूलो भएर वायु बहन्छ । वायुलाई आकाशले ढाकेको छ । पञ्चमहाभूत महान् प्रकृतिबाट ढाकिएको छ । यसरी यो ब्रह्माण्ड सात आवरणले ढाकिएको छ ।
यिनीहरूलाई लिएर आठ प्रकृति आपसमा स्थित छन् । यही प्रकृतिले उत्पत्ति, स्थिति र लय गरिरहेको हुन्छ । विकार र विकारी रूपआधार आधेय हुन् । कछुवा झैं प्रसार र सङ्कोच भइरहन्छ । यो अव्यक्त पहिले विकारलाई प्रकट गर्छ पछि बढाउँछ ।
यसर्थ यो सम्पूर्ण जगत अव्यक्तबाट व्यक्त भएको हो । प्रलय कालमा जगत अव्यक्तमा लीन हुन्छ । कालकै कारणले गुण सम, विषम र सम बन्दछ ।गुणको समताबाट लय र विषमताबाट सृष्टि हुन्छ यो महान् वा विराट अण्ड नै ब्रह्माको उत्पत्तिको कारण हो । यो ब्रह्माण्ड क्षेत्र हो भने ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ हुन् । यसरी करौडौं अण्ड छन् । सबैमा ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर स्थित छन् ।
व्यक्तभन्दा महेश्वर पर छन् । व्यक्तबाट अव्यक्त अण्ड उत्पत्ति हुन्छ । अप्रमेय कारणरूप ब्रह्म छन् । प्रकृतिबाट प्रधान उत्पत्ति हुन्छ । यो सत्व, रज र तम गुण युक्त पुरुषले युक्त छ । रजोगुणको अधिकता प्रजा उत्पन्नको कारण हो । शुरुमा प्रजावृद्धिकारक आठ प्रकारको विकार उत्पन्न गरेर अन्तमा सर्ब आफैंमा लिन गर्छ । प्रकृतिद्वारा स्थापित कारणहरूको स्थिति र पवृतिहरू हुन्छन् सबै अप्राकृतिक शिव कै ऐश्वर्य हुन् । शिवकै सङ्कल्प शक्तिबाट उत्पत्ति हुने हुन् ।
दश अध्याय पूर्ण ।

शिवपुराण वायवीय संहिताको एघार अध्यायमा सृष्टिका विषयमा वायुले भनेका छन् : ब्रह्माको आयुको अवधि बताइएको छ । त्यसको आधी वा ५० वर्षलाई परार्द्ध भनिन्छ । दोस्रो परार्द्ध ५० वर्ष सकिएपछि सृष्टिको संहार हुन्छ । ब्रह्माको एक दिनमा १४ मनु घुम्दछन् वा बद्लिन्छन् । सबै बताउन त कठिन छ । तथापि केही भन्छु : अहिले वराहकल्प चलिरहेको छ । यो कल्पमा पनि चौध मनु रहेका छन् । अहिले ब्रह्माको द्वितीय परार्द्धको वैवश्वत मनुको समय छ । सबै मन्वन्तरमा उत्पत्ति र संहार एकै तरिकाले भइरहन्छ । पहिले कल्पमा पनि अनुपम आँधीबाट वृक्षहरू नासिए र त्यस्तै अग्निले सबै खरानी बनायो । फेरिवर्षा भयो । भयङ्कर वर्षाले जलामय बनायो । यसपछि जललाई नार भनिन्छ । सबै प्राणी जल पुत्र हुन् । यही जल भगवान्को स्थान हो । यही कारणले भगवानलाई नारायण भनिएको हो । यसपछि जनआदि लोकका

सिद्धहरूले देवताहरूलाई जगाउँछन् । यसपछि नारायणले चारैतिर हेरे आफू बाहेक अर्को देखेनन् । योग निद्राबाट व्युँझिएपछि ब्रह्मालाई आश्चर्य लाग्यो । आफूले सिर्जना गरेका पहाड, पर्वत, नदी, नगर केही देखेनन् ।यसपछि नारायणले शिवजीलाई स्मरण गरे । यसपछि ब्रह्माजीलाई पृथ्वी जलमा डुबेको थाहा भयो । अब कसरी पृथ्वीलाई उद्धार गर्ने भन्ने सोच विचार गर्नुभयो । अचम्मको वराह स्वरूप स्मरण गरी ब्रह्माले धारण गर्नुभयो र पातालतिर प्रवेश गर्नुभयो र यसपछि जलमा डुबेको पृथ्वीको उद्धार गर्नुभयो । त्यो बेलामाजनलोकमा रहेका मुनिसिद्ध गणहरूले प्रशंसा गरे स्तुति गरे । यसपछिभू आदि चारलोक स्थापना भए अनि ब्रह्माजीले चरअचरलाई सृष्टि गरे ।११ अध्यायपूर्ण

सृष्टि गर्ने समयमा-तमोमय मोह उत्पत्ति भयो । यसमा महामोह, तामिस्र, अन्धतामिस्र र अविद्या यी पाँच मोह ब्रह्माजी कहाँ उत्पत्ति भए । यो संसार ५ प्रकारमा सृष्टि भए ।

यो सृष्टि अन्धकारमय थियो । बीज भित्र थियो । भित्र र बाहिर अन्धकार रहेकाले त्यो बीज निश्चल थियो । उत्पन्न हुने बुद्धि र इन्द्रियको मुख अन्धकारले ढाकेको थियो । त्यसैले १. सबैभन्दा पहिलो सृष्टिमा, पर्वत र वृक्षहरू उत्पत्ति भए ।

२. दोस्रो सृष्टिमा पशुपक्षी उत्पत्ति भए । यी भित्र ज्ञानी भए पनि बाहिर अज्ञानी भएकाले पशुले सत्मार्ग ग्रहण गर्न सकेनन् र यी पनि आफूले गर्ने कामका सहायक बन्न सकेनन् । यी पनि आफूले गर्ने कामका सहायक बन्न सकेनन् ।

३. त्यसैले तेस्रोमा उध्वर्गामी, सत्वगुणी सृष्टि भयो । ती देवताहरू थिए । सुखी र प्रेमी थिए र स्वभावबाट नै प्रकाशवान् तर भित्र अज्ञानी थिए ।

यसपछि ब्रह्माले चौथो सृष्टिमा मनुष्य सृष्टि गरे । यो दुःख व्याप्त रहने सृष्टि थियो । यिनीहरू बाहिर र भित्र ज्ञान भएका रजोगुण र तमोगुण युक्त भएका थिए र यसपछि ईश्वरका अनुग्रहले चारप्रकारका सृष्टि भए ।

क.विपरीत भक्त ख.तपोबल ग. परमेश्वरका कृपा घ. मन्त्र सिद्धि यी चार प्रकारका साधन मार्ग स्वीकार गर्ने स्त्री आदि नचाहने सृष्टिबाट उत्पन्न भए । उनीहरू-दुश्चरित्र खानेपिउने, भूत, प्रेत, पिशाच नामले प्रसिद्ध भए ।

४. यो जडप्रकृति चौथो सृष्टि हो । यस सृष्टिमा प्रमुख स्थावर सृष्टि पर्छन् ।५. यसपछि पाचौंमा तिर्यक -स्रोत-पशुपक्षी उत्पन्न भए ।

६. छैठौंमा उर्ध्वस्रोत देवसर्ग भयो ।

७. यसपछि पृथ्वीमा हिड्ने मनुष्यको सृष्टिभयो । यो सातौ स्रोत हो ।

८. आठौँ अनुग्रह सर्ग र ९.नवौँ कुमार सर्ग छन् ।

पहिला उत्पत्ति भएका प्राकृत तीन सर्ग अबुद्धि पूर्वकका भनिन्छ । अरू पाँच विकारी सर्ग बुद्धि पूर्वक प्रवृत्त भएका छन् ।

१०. सबैभन्दा पहिला विद्वान् पुत्र उत्पन्न भए, ती सनकादि चार कुमार थिए । यी वीतरागी-निराभिमानी थिए । ईश्वरमय बुद्धि भएकाले यिनीहरूले सृष्टि अगाडि बढाएनन् । ब्रह्माले तप गरेर पनि लाभ नभएपछि क्रोधित हुनपुगे । त्यसबेलामाआँखाबाट आँसु झरे त्यसबाट भूत, प्रेत सृष्टि भए । आफ्नै कमजोरी ठानेर क्रोध र मोहका कारण मूर्छित भई आफ्नो शरीर छोडिदिए । यसपछि ब्रह्माका मुख भागबाट नीललोहित रुद्र उत्पन्न भए । एघार रूप धारण गरेर रूद्रले के गरौं भनेर ब्रह्मालाई सोधे । ब्रहमाले लोककल्याण र प्रजा सृष्टि अगाडि बढायो भने । वास्तवमा

रुद्रनै प्राण भएकाले मूर्छित ब्रह्माालाई महेश्वरले पुन प्राण दिनुभयो । मूर्छित अवस्थाबाट ब्रह्मा ब्यूँझिए र शिवको वचन सुनेर प्रार्थना गरे । तपाईंको हुनुहुन्छ ?एकादश रूप भएका विश्वात्मा हो तपाईं ? पुत्र रूपमा आएको मै हुँ संझ भनेर शिवले भनेपछि शिववाणी सुनेर सृष्टिको बारेमा सोचेर शिवको स्तुति गरे ।[१०४]यसपछि १० मरीचि आदि ऋषि उत्पन्न भए ।

ऋषिपछिधर्म र सङ्कल्पको रचना गरे । ब्रह्माका बाह्र पुत्र भनिएका छन् । गृहमेधी(गृहस्थ पुरुष) पुरूपापुरुष रुद्रका साथमा उत्पन्न भएका थिए । दिव्य देवगुणयुक्त उनका बारह वंश छन् । उनी प्रजावाला क्रियावाला र महर्षियुक्त छन् । यसपछि रुद्रलाई नै साथमा लिएर- देवता, असुर, पितृ र मनुष्य चार प्राणी उत्पन्न भए ।

मुखबाट देवता, बगलबाट पितृ, जङ्घाबाट असुर, लिङ्गबाट पनि मनुष्य र भोक, गुदाबाट राक्षस उत्पन्न गरे । यी रज र तम गुण भएका बली-निशाचर भए । पाउबाट हाथी, घोडा, शरमा(आठ खुट्टा भएको पशु) गवय,मृग, ऊँट, खच्चर, न्यंक (बाह्र सिङ्गे) रोमबाट औषधि, फल, मूल, पूर्व मुखबाट गायत्री, ऋग्वेद, त्रिवत्साण रथन्तर भए । दक्षिण मुखबाट अग्निस्टोम यज्ञ,यजुर्वेद, त्रिस्टुप छन्द, पञ्चदशस्तोम, वृहत्साम र उक्थ उत्पत्ति भए ।पश्चिम मुखबाटसाम, जगति छन्द, सत्र-स्तोम उत्पत्ति भए । उत्तर मुखबाट वैरूप्य र अतिरात्र अथर्ववेद आप्तोर्याम क्रतु, अनुष्टुप छन्द वैराजसाम उत्पत्ति भए । अग्लाहोचा प्राणी शरीरबाट उत्पन्न भए ।

यक्ष, पिशाच, गन्धर्व, अप्सरा, नर, किन्नर, राक्षस, पशु, पक्षी, मृग, उरग, विनाशरहित स्थावर-जङ्गम ब्रह्माको कर्मसृष्टिभन्दा पलि नै सृष्टि भएका हुन् । बारम्बार जन्म लिएकाले कर्मलाई प्राप्त गरेका छन् । गुण आआफ्ना कर्मानुसार प्राप्त हुन्छन् । हिंसक–अहिंसक, मृदु–क्रुर, अधर्म–धर्म, सत्य–झुट यी गुण आआफ्ना कर्मानुसार प्राप्त हुन्छन् । स्वयं ब्रह्मा कर्मानुसार प्राणीहरूलाई अगाडि बढाउँछन् ।

प्रकृतिबाट जति उत्पन्न भए तिनीहरूको कर्मअनुसार नाम रूपको विधान गरिएको छ । वेदशब्दबाट ब्रह्माको उत्पत्ति भएको हो । ऋषिहरूद्वारा भनेका नाम ब्रह्माका वृत्ति हुन् । यी प्रकृतिका कारण उत्पन्न लोकसर्ग हुन् । महान्बाट विशेष[१०५]सम्म सबै प्रकृतिका कार्य हुन् । ब्रह्मा अव्यक्त बीजबाट उत्पन्न ईश्वरका कृपाबाट स्थित छन् ।

धर्माधर्मसुपुष्पाढ्यः सुखदुःख फलोदयः ।
आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ १२।७५

अधर्म धर्मरूप फूलले युक्त, सुख र दुःख रूप फल रहेको यो सनातन ब्रह्मवृक्ष सबै प्राणीको उपजीवी हो ।

स्वर्ग उसको शिर हो । आकाश नाभि हो । चन्द्रसूर्य आँखा हुन् । दिशाहरू कान हुन् । पृथ्वी चरण हो । त्यो अचिन्त्य आत्मा सबै प्राणीको निर्माता हो । उनका मुखबाट ब्राह्मण, छातीबाट क्षत्रीय, उरुबाट वैश्य र पाउबाट शुद्र उत्पन्न भएका छन् । यिनै चार वर्ण हुन् ।

वायवीय संहिताको तेह्रौं अध्यायमा....... विशेष जिज्ञासा उत्पन्न भयो । अगाडिको प्रसङ्गमा ब्राह्मणले वायुलाई महेश्वरबाट ब्रह्मा उत्पत्ति भएका हुन् भनेका थिए तर ब्रह्माका मुखबाट महेश्वर एघार स्वरूपका भएर प्रकट भए भन्दा जिज्ञासा जाग्यो किन यस्तो भयो भनेपछि वायुले

---

[१०४]३६-४२ ....।

[१०५]विशिष्ट वा ठूलो ।

उत्तर दिएका छन् : तपाईंले उचित सोध्नुभयो । मैले यही प्रश्न गर्दा ब्रह्माले यसरी भनेका थिए :- ब्रह्मा, विष्णु र रुद्र - महेश्वरका सृष्टि हुन् । उत्पत्ति, स्थिति र लयका काम यिनीहरूले गर्दछन् ।
पूर्व कल्पान्तरमा महेश्वरले ब्रह्मा, विष्णु र रुद्र उत्पन्न गरेका थिए । अहिले ब्रह्माले रुद्र र विष्णुलाई उत्पन्न गरे । एक कल्पमा विष्णुले ब्रह्मा र रुद्रलाई उत्पन्न गरेका छन् । यसरी हरेक कल्पमा एकपछि अर्काले यो उत्पत्तिक्रम अगाडि बढाउँछन् ।

तत्पुरुष कल्पमा परमेष्ठी ब्रह्माले, मेघवाहन कल्पमा नारायणले हजार दिव्यवर्ष मेघ बनेर पृथ्वी धारण गरे । यो देखेर महेश्वरले अविनाशी शक्ति दिनुभयो । यो शक्ति पाएर विष्णुले ब्रह्माका साथ संसारलाई निर्माण गर्नुभयो । सृष्टि चलाउन विष्णुलाई जिम्मा दिएर ब्रह्मा तपमा गएर स्तुति गर्दा तपाईंको वाँया अङ्गबाट विष्णु र म उत्पत्ति भयौं तर तपाईंको शक्ति पाएर विष्णु मलाई तिरस्कार गर्दैछन् । त्यो शक्ति मलाई पनि दिनुहोस् भनेपछि महेश्वरले तथास्तु भन्नुभयो । यसपछि विष्णुका पासमा ब्रह्मा आए । आएर हेर्दा- अनन्त नागको शय्यामा सुतिरहेका, उत्तमशरीर भएका, शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म लिएका योगनिद्रामा सुतेका तमोगुणले कालरूप, रजोगुणले स्वर्णमय अण्ड, सत्वगुणले सर्वत्रव्यापक विष्णु र निर्गुण रूपले महेश्वरलाई देखे । यस्तो देखेर भने जसरी तिमीले पहिले मलाई ग्रास गऱ्यौ अहिले म ग्रसित गर्छु भने । यसपछि विष्णु जागेर मुस्कुराउँदै हेर्दछन् । त्यहीबेलामा ब्रह्माले ग्रास गरे । त्यही समयमा भगवान् शिव हेर्न आइपुग्नुभयो । साकार रूपले दुवैले शिवलाई प्रणाम गरे । दुवैको हृदयमा शिव प्रवेश गर्नुभयो । १३ समाप्त ॥

यसरी हेर्दा निष्कर्षमा मानव अनादि र सनातन हो । मनुष्य कुनै फरक जीवको विकशितरू होइन । ब्रह्मबाट ब्रह्मा र ब्रह्माबाटै मानव वा मनुष्य सृष्टि भएको ज्ञात हुन्छ । यावत जीवजन्तु, वनस्पति सबै अनादि छन् । प्रस्तार र सङ्कोच समय र अवस्थानुसार देखिन्छ । यसमा मूल प्रकृति जो महत् हो त्यो एक छ । यो अत्यन्त सूक्ष्म भए पनि ब्रह्मको पहिलो सृष्टि हो । सृष्टिको प्रथम जीव ब्रह्मा नै हुन् । संसार ब्रह्माकै विस्तार हो । ब्रह्मका प्रमुख तीन भेद ब्रह्मा, विष्णु र शिव हुन् । यसपछि मनु आदि सबै शाखा हुन् ।

सृष्टिका तीन भेदः
प्राकृत, वैकृत र प्राकृतवैकृत
प्राकृतसृष्टिः
महत, अहङ्कार र मनतत्वहरूका कारण प्राकृतसृष्टिका तीन भेद रहेका छन् । महत्तत्त्वमा उत्पत्ति, स्थिति र प्रलयका प्रक्रिया रहेका छन् भने अहङ्कारबाट पञ्चतत्त्व, तन्मात्र, इन्द्रिय,

इन्द्रियका देवताको उत्पत्ति भएको छ । मनस्तत्त्व यो आत्मासँग सम्न्धित छ । यसमा एक र अनेकको सङ्कल्प र विकल्पको उत्पत्ति हुन्छ ।

वैकृतसृष्टिः -ब्रह्माबाट भएको सृष्टि
यसभित्रस्वेदज, अण्डज, उद्भिज र जरायुज रहेका छन् ।

प्राकृतवैकृतसृष्टिः
सनकादि कुमारहरू

शुकदेवले भनेका छन् : धनको प्रयोग
धर्माय यशसोऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन्वित्तामिहामुत्र च मोदते ॥
मनुष्यले कमाएको धनमध्ये पहिलो भाग धर्मका लागि, दोस्रो भाग यश विस्तारका लागि , तेस्रो भाग धन बढाउनका लागि, चौथो भाग भोगका लागि र पाँचौं भाग स्वजनका लागि छुट्याउनु पर्छ ॥

झुटमा पाप नहुने स्थानः
घर व्यवहार मिलाउन, रमाइलोमा बसेको समयमा, विवाह आदिमा, कन्याको प्रशंसा गर्दा, अर्काको जीविका रक्षाका लागि, प्राण सङ्कट्मा परेको बेला, गाई र ब्राह्मणको हितका लागि अनि मृत्युको मुखबाट बचाउनका लागि छुठो बोल्दा पाप लाग्दैन ।
स्कन्दपुराण वैष्णव खण्ड - ४७-४८
गालव :
२.असतशूद्र गतदास निषेधं विद्धि मानद ।
स्त्रीणमपि च साध्वीनां नैव भाव प्रकृर्तिता : ।
माच भूत संशयस्तेऽत्र नाप्नुषे संशयान पलम शालग्रामा चंनपरा : शुद्धदेहा विवेकिन : ॥
हेदास : शालग्राम पूजामा असनशुद्रलाई निषेद गरिएको छ, पतिव्रता,साध्वी, एवं हरि भक्ति परायण, दीक्षायुक्त,स्त्रीहरूका लागि - निषेद गरिएको छैन । यसै विषय संशय नलिनु ।
लेखिएको छ :
१) स्त्रीशूद्रादि निषेधोड यं शालग्रामे वही श्रुयेत ।
मादृशस्तु कथं शालग्राम पूजा विधिं वद ॥
हे ब्राहमण ! स्त्रीशूद्रले शालग्राम पूजा गर्नु हुँदैन भन्ने सुनेको छु, मजस्ताले कसरी शालग्रामको पूजागर्न सक्छु ।